

Πολιτική Κουλτούρα και Ιδεολογία: ο Πολιτισμικός Δυϊσμός του Ν. Διαμαντούρου

ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΑ ΜΕΛΕΤΗ επιχειρείται μια ιστορική ανάγνωση του έργου του Ν. Διαμαντούρου «Πολιτισμικός Δυϊσμός και Πολιτική Αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης», η οποία εστιάζει στη διαχείριση του φαινομένου της ιδεολογίας, όπως αυτό ερμηνεύθηκε από τον συγγραφέα.¹ Μέτοχος μιας γενιάς κοινωνικών επιστημόνων της Μεταπολίτευσης, οι οποίοι ανέλυσαν τις σχέσεις κοινωνίας και κράτους αντλώντας εργαλεία από τον ανθρωπολογικό κλάδο και τις θεωρίες του εκσυγχρονισμού,² ο συγγραφέας εντόπισε τα αίτια της ελληνικής «ιδιοτυπίας» στο πεδίο του πολιτισμού, επεξεργαζόμενος ένα επιχείρημα, το οποίο, παρά τις ειδικές, εκσυγχρονιστικές θεωρητικές καταβολές του, θεμελιώνεται στην πολιτισμικοποίηση (culturalization) του πολιτικού φαινομένου.

Υπόβαθρο του πολιτισμικού λόγου είναι η υπόθεση πως «κάθε κουλτούρα έχει μία απτή ουσία, η οποία [και] την ορίζει».³ Συνεπώς, η πολιτική ερμηνεύεται ως αποκύημα «επίμονων πολιτισμικών κληροδοτημάτων».⁴

Εκκινώντας από προϋπάρχουσες θεωρήσεις ότι η Ελλάδα αντιπροσωπεύει μια «ιδιαιτέρη περίπτωση» στην ευρωπαϊκή ιστορία, η ερμηνεία απέδωσε την ελληνική ιδιαιτερότητα ως πολιτισμική υστέρηση σε σχέση με τη φιλελεύθερη Δύση. Από το πολιτισμικό αυτό έλλειμμα απορρέουν οι μείζονες πολιτικές, ιδεολογικές και κοινωνικές εξελίξεις. Η πολιτισμικοποίηση του πολιτικού βασίζεται, λοιπόν, στη συνάρτηση κάθε συλλογικού φαινομένου, ιδίως της ιδεολογίας, με τις πολιτισμικές διεργασίες, οι οποίες, «σε τελική ανάλυση», καθορίζουν την κοινωνική εξέλιξη.

Ο γενικός ορισμός της πολιτισμικοποίησης καλύπτει πάσης αποχρώσεως και θεωρητικής προελεύσεως πολιτισμικές ερμηνείες, γεγονός που μας επιτρέπει

την εγγραφή του έργου του Ν. Διαμαντούρου σε ανάλογες πολιτισμικές ερμηνείες της περιόδου. Ο Πολιτισμικός Δυϊσμός κυκλοφόρησε στα αγγλικά το 1993 και μεταφράστηκε στα ελληνικά το 2000.⁵ Το έργο αυτό, παρόλο που υπήρξε σημαντικό για την εποχή του, επιγεννώνας ένα πλήθος ακαδημαϊκών αναλύσεων που βασίζονταν στο θεωρητικό του σχήμα, κατέστη αντικείμενο κριτικής για τον τρόπο που διαχειρίστηκε τις έννοιες της νεωτεριχότητας και της παράδοσης.⁶ Αν και το ερμηνευτικό σχήμα που εισηγήθηκε ο Πολιτισμικός Δυϊσμός ουδέποτε υπήρξε κυρίαρχο στον ευρύτερο πολιτικό λόγο, όπως έχει υποστηριχτεί από πολλούς,⁷ η ανανέωση του ενδιαφέροντος για το εν λόγω έργο κατά τα χρόνια της κρίσης κατέδειξε τη συνεχή επίδρασή του.⁸

Η ανάλυση του άρθρου περιστρέφεται γύρω από το φαινόμενο της ιδεολογίας και τον τρόπο που το διαχειρίζεται ο συγγραφέας. Στην κατεύθυνση αυτή, η ιδεολογία θεωρείται «ενιαίο σύστημα πολιτικής σκέψης και δράσης, το οποίο διακρίνεται από το εξής κύριο χαρακτηριστικό: επιδιώκει τον μετασχηματισμό της κοινωνίας βάσει ορισμένων αφηρημένων αρχών που εξηγούν τη συγκρότηση και την ιστορία της».⁹ Ο ορισμός αυτός αναδεικνύει τον συνειδητό, κοσμοπλαστικό χαρακτήρα της ιδεολογίας,¹⁰ αλλά και την αναζήτηση του ιστορικού βάθους από τους φορείς της.

Η υπόθεση της μελέτης είναι ότι ο Πολιτισμικός Δυϊσμός μεταγράφει τα ιδεολογικά μέτωπα στο επίπεδο των πολιτισμικών παραδόσεων, μετάθεση που καθίσταται εφικτή διά της εκλεκτικής εγγραφής της ιδεολογίας στην έννοια της κουλτούρας. Εξάλλου, ο τρόπος που συντελείται η διαπλοκή ιδεολογίας και κουλτούρας αναδεικνύει την ιστορικότητα των ερμηνειών που διαπερνουν το έργο αυτό, όπως και τις αναζητήσεις του φιλελευθερισμού των αρχών της τελευταίας δεκαετίας του 20ού αιώνα.

Η προοπτική αυτού του άρθρου είναι, λοιπόν, διττή. Αφενός, είναι θεωρητική, καθώς εξετάζει τις θεωρητικές αφετηρίες και προϋποθέσεις της πολιτισμικής ερμηνείας, μέσα από την σχέση της με το φαινόμενο της ιδεολογίας, και, αφετέρου, είναι ιστορική, καθώς, εξετάζει και αντιπαραβάλλει το έργο με άλλες σύγχρονες πολιτισμικές ερμηνείες, εστιάζοντας στην εποχή που αποτέλεσε το πλαίσιο συγγραφής του.

Το Θεωρητικό Πλαίσιο: Οι Θεωρίες του Εκσυγχρονισμού¹⁴

Αναζητώντας «τις κύριες παραμέτρους της συνάντησης της Ελλάδας με τη νεωτερικότητα»,¹² ο *Πολιτισμικός Δυϊσμός* τοποθετείται στις θεωρίες του εκσυγχρονισμού. Γέννημα των φιλελεύθερων αναζητήσεων της πρώτης ψυχροπολεμικής περιόδου, η θεωρία του εκσυγχρονισμού (modernization theory) κυριάρχησε στο ακαδημαϊκό στερέωμα για δύο περίπου δεκαετίες, ασκώντας παράλληλα σημαντική πολιτική επιρροή στις ΗΠΑ.¹³ Σε όλες σχεδόν τις εκδοχές της, η θεωρία του εκσυγχρονισμού απέδωσε σημαντικό ρόλο στην αυτονομία των πολιτισμικών φαινομένων έναντι των «δομικών» κοινωνικών εξελίξεων, ακόμα και σε έργα που το κεντρικό επιχείρημα δεν ήταν πολιτισμικό.

Μεθοδολογικά, οι πολιτισμικές ΘΕ φιλοδόξησαν να ενσωματώσουν στην προβληματική της πολιτικής ανάλυσης τα ευρήματα της ανθρωπολογίας και της ψυχολογίας. Έτσι, η έννοια της πολιτικής κουλτούρας προτάθηκε ως «ο συνδετικός κρίκος της μικροπολιτικής με τη μεγάλης κλίμακας πολιτική».¹⁴ Επρόκειτο για μια έννοια που διευκόλυνε τη συγκριτική ανάλυση των διαφόρων κοινωνιών, μεταθέτοντάς την «πέραν των δομών της πολιτικής».¹⁵

Παρόλο που αυτή η εννοιολόγηση υιοθετήθηκε σε μεγάλο βαθμό από διάφορους μεταγενέστερους ερευνητές της πολιτικής κουλτούρας, η τελευταία κατέστη αντικείμενο εκτενούς επεξεργασίας, με τους νεώτερους θεωρητικούς να εστιάζουν στη συλλογική δράση έναντι της ατομικής, στην ποιοτική ανάλυση έναντι της ποσοτικής, αναγνωρίζοντας παράλληλα ότι το πολιτισμικό υπόβαθρο δημιουργεί συνθήκες «εξαρτημένης τροχιάς», καθώς διατηρεί την αυτονομία του έναντι των εκάστοτε κοινωνικο-οικονομικών μεταβολών.¹⁶ Το έργο του συγγραφέα ανήκει σε τούτη την αναθεωρητική εκδοχή των πολιτισμικών αναλύσεων, εξετάζοντας την ελληνική ιστορία μέσα από τη σύνδεση πολιτισμού και πολιτικής.

Ιστορικό πλαίσιο: η Απαισιόδοξη Δημοκρατία

«Σκοπός μου είναι να αναφερθώ σε κάτι που είναι προφανές: στην Ελλάδα, rien ne va plus».¹⁷ Διατυπωμένος το 1993, ο αφορισμός αυτός του Κ. Τσουκαλά αποτυπώνει κάτι που θεωρείτο, όντως, προφανές στη δημόσια σφαίρα της πε-

ριόδου αυτής. Πράγματι, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, η ελληνική κοινωνία είχε αρχίσει να υιοθετεί ολοένα και πιο απαισιόδοξες ερμηνείες του εαυτού της, με την ελληνική περίπτωση να περιγράφεται με ιδεολογικά ποικιλόχρωμες αλλά, πάντως, μελανές αποχρώσεις.¹⁸

Οφείλουμε να αναζητήσουμε την κύρια αιτία στα χαρακτηριστικά της ιδεολογικής σύγκλισης που έλαβε χώρα εκείνα τα χρόνια. Η διαφαινόμενη διάψευση των σοσιαλιστικών προοπτικών και η απροθυμία των νικητών, πλέον φιλελευθέρων να παραγάγουν νέα συλλογικά οράματα συνήργησαν στη δημιουργία ενός μετα-ιδεολογικού κλίματος δυσπιστίας μεταξύ πολιτών, δημοσιολόγων και πολιτικών απέναντι στην εγκυρότητα των ιδεολογικών διαιρέσεων.¹⁹

Ωστόσο, η έκπτωση ή/και η απουσία νέων συλλογικών οραμάτων δεν είχε ως μόνη συνέπεια την αυξανόμενη απαξίωση των πολιτικών κομμάτων και των εξαγγελιών τους.²⁰ Με τις μεγάλες ιδεολογίες να εκλαμβάνονται ως φενάκη και τις συναφείς διαμάχες να εξασθενούν, η αναζήτηση των αιτιών της εκκρεμούς ελληνικής κακοδαιμονίας στράφηκε προς τα ενδότερα. Ο δημόσιος διάλογος άρχισε να μετατίθεται όλο και περισσότερο σε ηθικιστικά και διαχειριστικά ζητήματα, με τη διάψευση των μεγάλων προσδοκιών της Μεταπολίτευσης να χρεώνεται σε «ιδιαιτερότητες» της ελληνικής κοινωνίας. Αυτή η κοινωνία θεωρήθηκε ότι εξέθρεψε «τον νέο δημοκρατικό εγωισμό», ανέχτηκε ή επεδίωξε τη διαφθορά των ιδεολογιών, υπέχοντας η ίδια την πρώτη ευθύνη –όχι οι «μαύροι κυβερνώντες».²¹ Η απαξίωση του πολιτικού φαινομένου έλαβε κατακλυσμιαίες διαστάσεις κατά τη σκανδαλοθηρική διετία 1988-9, όπως και στις αρχές της επόμενης, οπότε ο δυσοίωνος συνδυασμός οικονομικών προβλημάτων, απαιτήσεων της κοινοτικής σύγκλισης και ανησυχητικών διεθνών εξελίξεων²² κυοφόρησαν νέα εγχειρήματα ερμηνείας της φερόμενης ως απογοητευτικής ελληνικής περίπτωσης.²³

Αν και απαντώνται διάφορα πολιτισμικά επιχειρήματα πριν ακόμα από τα τέλη της δεκαετίας του '80,²⁴ το πλαίσιο της ιδεολογικής σύγκλισης και της διάχυτης εθνικής απογοήτευσης, όπως και η διεθνής επανάκαμψη των θεωριών του εκσυγχρονισμού,²⁵ οδήγησαν στην άνθιση πολιτισμικών επιχειρημάτων που παρήχθησαν και εξακτινώθηκαν σε ποικίλους πολιτικούς χώρους, τη στιγμή μάλιστα που η έννοια της πολιτικής κουλτούρας είχε αρχίσει να προκαλεί το ενδιαφέρον των Ελλήνων ακαδημαϊκών.²⁶

Η ιδεολογική μονοκαλλιέργεια, ωστόσο, δεν ισοδυναμεί με ιδεολογική ακινησία. Το αντίθετο, μάλιστα, καθώς προϋπόθεση της ιδεολογικής σύγκλισης – και μείζων διεργασία των εν λόγω ετών– ήταν η, μεστή αυτοπεποίθησης, προσχώρηση της κεντροαριστεράς στον φιλελευθερισμό, μετατόπιση που διέριξε τα παραδοσιακά παραταξιακά σύνορα, προκαλώντας, κατά την επόμενη εικοσαετία, μερική αναντιστοιχία ανάμεσα στις παραταξιακές και τις, ολόένα και περισσότερο, φθίνουσες ιδεολογικές πολώσεις.²⁷

Οι εξελίξεις αυτές οδήγησαν πλείστους φιλελεύθερους, οι οποίοι τοποθετούνταν κατά κύριο λόγο στην κεντροαριστερά, να προτείνουν μια νέα, διαπαραταξιακή διαιρετική τομή, εκείνη, δηλαδή, που αντιπαραθέτει τον εκσυγχρονισμό στον λαϊκισμό. Ο Πολιτισμικός Δυϊσμός αποτελεί μια εκδοχή και, συγχρόνως, μια απόπειρα οριοθέτησης της νέας αυτής τομής.²⁸ Η ιδεολογική σύγκλιση, ο ανερχόμενος φιλελευθερισμός, η αρνητική αξιολόγηση της Μεταπολίτευσης, όπως και η αυτοπεποίθηση της «εκσυγχρονιστικής» στροφής, είναι οι ψηφίδες που συνθέτουν τον Πολιτισμικό Δυϊσμό του 1993, έργο που προαναγγέλλει το τέλος μιας περιόδου και την αρχή μιας άλλης.²⁹

Ο Πολιτισμικός διχασμός

Η ασυμβατότητα κράτους - κοινωνίας

Ο Πολιτισμικός Δυϊσμός είναι μια συνεκτική μακρο-ιστορική αφήγηση για την πορεία του ελληνικού κράτους από τις απαρχές του έως το τέλος του 20ού αιώνα.³⁰ Πρόκειται για μια επανερμηνεία της ελληνικής ιστορίας «μέσα από το πρίσμα που δημιουργεί η αμφίδρομη σχέση πολιτικής και πολιτισμού».³¹ Η ελληνική ιστορία παρουσιάζεται ως εκτύλιξη της πολωτικής σύγκρουσης ανάμεσα σε δύο κουλτούρες: της δυτικοτραφούς «μεταρρυθμιστικής» κουλτούρας και μιας εσωστρεφούς και «παρωχημένης», η οποία αρύεται σύμβολα, νοοτροπίες και οραματισμούς από τη βυζαντινή και οθωμανική «ιστορική εμπειρία», την ελληνική «μακρά διάρκεια».³² Σύγκρουση πολωτική και εγκάρσια, αφού διατρέχει τους θεσμούς και τις εκάστοτε συλλογικές ταυτίσεις των Ελλήνων.

Σύμφωνα με αυτή την ερμηνεία, ο διχασμός που ανέκυψε τον 19ο αιώνα είχε κοινωνικο-οικονομική καταγωγή, αλλά οι πολιτισμικές συνέπειές του απεδεί-

χθησαν διαρκέστερες. Πράγματι, παρόλο που η Ελλάδα συνάντησε τη Δύση, δεν προικοδοτήθηκε με τα κατάλληλα δομικά χαρακτηριστικά υποδοχής των νεωτερικών θεσμών. Η συνάντηση της κοινωνίας με τα κινήματα που προέκυψαν από τη γαλλική επανάσταση και τον φιλελευθερισμό υπήρξε «απότομη» και γέννησε, όπως και σε άλλες χώρες της νότιας Ευρώπης,³³ έναν επίμονο πολιτισμικό δυϊσμό.³⁴ Αυτό ήταν το «κρίσιμο σταυροδρόμι» της ελληνικής μετάβασης στη νεωτερικότητα, το οποίο συνέπεσε χρονικά με τη συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους.³⁵

Οι δυτικοί θεσμοί (συνταγματισμός, κράτος δικαίου, γραφειοκρατία) μεταφυτεύτηκαν στο άγονο έδαφος των παραδοσιακών, προ-καπιταλιστικών δομών της ελληνικής μακράς διάρκειας, όπου η απουσία κατάλληλων κοινωνικο-οικονομικών δομών και, κατά συνέπεια, μιας ισχυρής κοινωνίας πολιτών,³⁶ διαμόρφωσε ανταγωνιστικές σχέσεις ανάμεσα στην προνεωτερική κοινωνία και το νεωτερικό κράτος «μια αρνητική συνάρθρωση»³⁷ που ανέστειλε τη σύγκλιση με το δυτικό πρότυπο και παρήγαγε μια πολιτική κουλτούρα ασύμβατη με το πολιτικό σύστημα. Έτσι, ήδη από την Ανεξαρτησία, η χώρα εξετράπη «σε μια νέα και ξεχωριστή αναπτυξιακή τροχιά»,³⁸ εκτροπή που προσδιόρισε τη σχέση της με τη νεωτερικότητα και κατέστησε την Ελλάδα μια ιδιότυπη χώρα-υβρίδιο, ξενιστή ενός επιφανειακού εκνεωτερισμού με αντιφατικά θεμέλια.

Η μη αναστρεψιμότητα της μετάβασης στη νεωτερικότητα αποτέλεσε διακριτικό γνώριμα των πρώιμων θεωριών του εκσυγχρονισμού. Αυτό που διαφοροποίησε τη θεωρία του ΠΔ από προγενέστερες, πιο αισιόδοξες διεθνείς θεωρίες, είναι πως η μετάβαση όχι μόνο έμεινε ημιτελής αλλά νοθεύτηκε εκ γενετής. Το συμπέρασμα αυτό προσυπέγραψαν τόσο μαρξιστές όσο και φιλελεύθεροι αναλυτές. Πράγματι, η μελέτη της ελληνικής «περίπτωσης» υπήρξε, κατά κανόνα, μια σπουδή στην ιδιοτυπία. Αν και οι θεωρητικοί της πολιτικής κουλτούρας τόνιζαν την αυτονομία του πολιτισμικού, η ανάδειξη της κουλτούρας σε ανεξάρτητη μεταβλητή έθραυσε μεν τα μαρξιστικά σχήματα αλλά δεν εξέβαλε στην αποδοχή της μη προβλεψιμότητας του μέλλοντος ούτε της αυτόνομης δυνατότητας ιδεών και ανθρώπων να παράγουν «ιδιότροπα», πλην λειτουργικά, αποτελέσματα. Αντιθέτως, η διαρκώς ταξινομούμενη ετερότητα (εν προκειμένω των χωρών της ύστερης εκβιομηχάνισης της ΝΑ. Ευρώπης ή/και του «δεσποτικού» παρελθόντος) αναμετράτο διαρκώς και επί ματαίω με τα δυτικά αρχέτυπα. Αυτή φά-

νηκε να είναι μόνη δυνατότητα της πολιτισμικής αυτονομίας: η διαιώνιση της κληρονομίας των δομικών απουσιών και η παραγωγή νέων έκκεντρων στρεβλώσεων. Αυτά φαίνεται πως ήταν και τα όρια της πολιτισμικής στροφής των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα.

Επιστρέφουμε ωστόσο στο κείμενο του Ν. Διαμαντούρου και την παρουσίαση των δύο πολιτισμικών παραδόσεων.

Η παρωχημένη κουλτούρα

Μετά την κατάδειξη των γενεσιουργών αιτιών του διχασμού, ο συγγραφέας ανατέμνει τις δύο πολιτισμικές παραδόσεις, αρχίζοντας από την παρωχημένη, η οποία αποτελεί υποκατηγορία της παραδοσιακής κουλτούρας.³⁹ Έχοντας την καταγωγή της στο βυζαντινό και οθωμανικό παρελθόν, η κουλτούρα χρωματίστηκε ανεξίτηλα από την παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Μεθόρια και επί αιώνες πολιορκούμενη, η Ανατολική Εκκλησία επεξεργάστηκε αντίστοιχους νοητικούς χάρτες, γνώρισμα των οποίων ήταν τα αμυντικά, αυταρχικά και αντιδυτικά αντανακλαστικά.⁴⁰

Παρά την αρχική καταδίκη των εθνικισμών του 19ου αιώνα, η Εκκλησία αναγκάστηκε να αποδεχθεί την δημιουργία εθνών-κρατών, ενώ κατόρθωσε μέσω της ταύτισης Ορθοδοξίας και έθνους να αποκτήσει, τελικά, ερείσματα στο ελληνικό εθνικό κράτος. Η σύνδεση με τον ελληνικό εθνικισμό εδραιώθηκε διά της αναγόρευσης ως ελληνικών των πληθυσμών που παλαιότερα υπάγονταν στο Πατριαρχείο, ενώ η βαθμιαία απώλεια των επίδικων περιοχών ενδυνάμωσε περαιτέρω την ήδη από αιώνων χρυσταλλωμένη αίσθηση συρρίκνωσης του Ελληνισμού και τη συνωμοσιολογική ξενοφοβία.⁴¹

Ωστόσο, η ξενοφοβία των «παρωχημένων», κεντρικός άξονας της παρωχημένης παράδοσης, αντλεί και από κοσμικές πηγές: τις εθνικές απογοητεύσεις της αδικαίωτης Μεγάλης Ιδέας, την εξάρτηση από τις Μεγάλες Δυνάμεις και το δράμα της Μικρασιατικής Καταστροφής, τραύματα που η παρωχημένη κουλτούρα επεξεργάστηκε ανορθολογικά, καταφεύγοντας σε νοσταλγικές αναμνήσεις των «χαμένων πατρίδων». Εν τέλει, η συνωμοσιολογική και συμπλεγματική ξενοφοβία απέναντι στη Δύση χαρακτηρίζεται από μια «διάχυτη και

υπερβολική, αλλά και εύθραυστη αίσθηση εθνικισμού, που συσκοτίζει μόνιμα το δημοκρατικό στοιχείο της κουλτούρας αυτής». ⁴²

Η ιστορική εμπειρία της οθωμανικής περιόδου και οι συνθήκες ανομίας που επικρατούσαν κατά την παρακμή της, γέννησαν ακόμα δύο συνιστώσες της παρωχημένης παράδοσης: τον ισοπεδωτικό εξισωτισμό που, σε συνδυασμό με τον κρατικισμό, ανέστειλε τον ουσιαστικό εκδημοκρατισμό της χώρας. Η ανάθεση υπερβολικών αρμοδιοτήτων στο κράτος, το καθιστά αφ' ενός μεν ώ επαθλο προς άλωση, ευνοώντας την πατρωνία και μια «εργαλειακή» αντίληψη περί δημοκρατίας, και, αφετέρου, το τοποθετεί στη θέση του δυνάστη εις βάρος των ατομικών δικαιωμάτων. ⁴³ Η παρωχημένη κουλτούρα βρήκε ανταπόκριση στα κοινωνικά στρώματα, τα οποία, μη έχοντας τις δεξιότητες να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις του διεθνούς περιβάλλοντος, στράφηκαν σε ένα υπερπροστατευτικό κράτος, το οποίο ανέλαβε την ικανοποίηση των συναφών συντεχνιακών αιτημάτων. Η παντοδυναμία του κράτους συνήργησε, παράλληλα, στην ατροφία της κοινωνίας των πολιτών. ⁴⁴ Επίσης, ενώ στις περισσότερες χώρες ύστερης εκβιομηχάνισης αναζητήθηκαν εναλλακτικές οδοί οικονομικής ανάπτυξης, η παρωχημένη παράδοση εξέφρασε μια γενική αμφιθυμία για το δυτικό μοντέλο. Τελικά, η εν λόγω παράδοση κυριάρχησε σε μεγάλες χρονικές περιόδους της νεώτερης ιστορίας. ⁴⁵ Εκφραστής των πλέον φοβικών και ιδιοτελών τάσεων, εξακτίωσε τα οπισθοδρομικά χαρακτηριστικά της ελληνικής μακράς διάρκειας στον μέλλοντα βίο του ελληνικού κράτους, αναστέλλοντας ή/και νοθεύοντας τον ριζοσπαστισμό της νεωτερικότητας.

Η μεταρρυθμιστική κουλτούρα

Θα μπορούσαμε να πούμε πως, αν η παρωχημένη κουλτούρα εξέφρασε έξεις αιώνων και επικαιροποιημένους φόβους, η νεώτερη υπήρξε καρπός πολλαπλών ριζοσπαστισμών και εκφραστής επίκαιρων οραμάτων, μια «κουλτούρα του παρόντος και του δημιουργικού πράττειν». ⁴⁶ Γέννημα του Διαφωτισμού και της συναφούς παράδοσης του πολιτικού φιλελευθερισμού, η μεταρρυθμιστική παράδοση διατήρησε «μακρόχρονες σχέσεις με τον φιλελευθερισμό», προάγοντας τον εξορθολογισμό της κοινωνίας, την εθνική ανταγωνιστικότητα και, σε

αντίθεση με τον «παρωχημένο» αντίπαλό της, τη διαμεσολαβημένη άσκηση της εξουσίας και την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.⁴⁷

Διαχρονικοί φορείς της υπήρξαν τα δυναμικά κοινωνικά στρώματα που προσανατολίζονταν πολιτισμικά και οικονομικά προς τη Δύση, με προεξάρχοντα αυτά της Διασποράς. Αυτά τα στρώματα, σύμφωνα με τον συγγραφέα, δρώντας στους ενδιάμεσους χώρους μεταξύ των εθνικών κρατών αντελήφθησαν τη σημασία ενός ισχυρού ελληνικού κράτους, βιώνοντας, ωστόσο, τις επιπτώσεις από τη διάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ευαίσθητα στις δυναμικές του διεθνούς περιβάλλοντος, επέδειξαν έναν «δυναμικό» πλην ρεαλιστικό εθνικισμό, καθώς και ηπιότερες εκδοχές ξενοφοβίας, οι οποίες συνδυάστηκαν με κοσμοπολιτικές επιρροές και εκλεκτικές προσλήψεις των έξωθεν επιρροών. Ο συγγραφέας αναφέρεται στη βραχύβια επικράτηση της μεταρρυθμιστικής κουλτούρας, η οποία ταυτίστηκε με την άνοδο του «αστικού», φιλελεύθερου στοιχείου στα 1880-1930 και την ανάδειξη του Ελ. Βενιζέλου.⁴⁸ Η ανάλυση του συγγραφέα επικεντρώνεται, ωστόσο, στη Μεταπολίτευση, όπου και διαφαίνεται η οριστική επικράτηση της μεταρρυθμιστικής κουλτούρας.

Η καμπή της Μεταπολίτευσης

Η πολιτισμική σύγκρουση συνέχισε να υφίσταται και μετά την αποκατάσταση της Δημοκρατίας, έχοντας επηρεαστεί, ωστόσο, από τρεις καθοριστικές εξελίξεις: τον εκδημοκρατισμό, τη χειραφέτηση από τις ξένες εξαρτήσεις και τον σχετικό με την ένταξη στην ΕΟΚ εξευρωπαϊσμό της πολιτικής και της κουλτούρας. Η κυριαρχία του δημοκρατικού φαντασιακού μετά το 1974 μετέθεσε την πολιτισμική σύγκρουση από το ζήτημα της κατοχύρωσης της Δημοκρατίας στη συζήτηση για το είδος της Δημοκρατίας που θα έπρεπε να επικρατεί στη χώρα, με βασικό επίδικο τον τρόπο ενσωμάτωσης των έως τότε αποκλεισμένων κοινωνικών στρωμάτων. Σε αυτό το πλαίσιο αναφοράς, ο συγγραφέας διέκρινε δύο μεταπολιτευτικές υποπεριόδους: η πρώτη, αποκαλούμενη και ως «στιγμή της ενσωμάτωσης», διήρκεσε μέχρι το 1985 και σηματοδεύτηκε από την κοινωνική και ιδεολογική ανάδυση των μέχρι τότε αποκλεισμένων «παρωχημένων» στρωμάτων, τα οποία εκπροσωπήθηκαν αυτόνομα στην πολιτική ζωή από το

ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ· η δεύτερη, με συμβολικό ορόσημο το πρόγραμμα λιτότητας του Οκτωβρίου του 1985, αποκαλείται «στιγμή της περιχαράκωσης», με τα εν λόγω στρώματα να χάνουν την όποια δυναμική τους και να τίθενται σε θέση άμυνας.

Αναφορικά με τον εκδημοκρατισμό, το μετεμφυλιακό αντικομμουνιστικό κράτος απέκλεισε ευρέα και, ως επί το πλείστον, μικροαστικά στρώματα του πληθυσμού από την πολιτική και οικονομική ζωή, ενώ οι διώξεις και οι πάσης φύσεως φραγμοί επέτειναν «το φαντασιακό στοιχείο της αδικίας και της έλλειψης επιείκειας... κύριο χαρακτηριστικό της παρωχημένης κουλτούρας».⁴⁹

Ο εκδημοκρατισμός, ο οποίος επιδιώχθηκε από αμφότερες τις κουλτούρες, κατοχυρώθηκε θεσμικά με το σύνταγμα του 1975 και, πολιτικά, με την ίδρυση και την κυριαρχία του ΠΑΣΟΚ, που αποτέλεσε τον πόλο έλξης των στρωμάτων αυτών. Παράλληλα, η χειραφέτηση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής από την αμερικανική κηδεμονία έγινε αποδεκτή και από τις δύο πολιτισμικές παραδόσεις, ενώ, παρά τις τριτοκοσμικές συμπάθειες της παρωχημένης κουλτούρας, «τα δομικά προτάγματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής» άμβλυναν μέχρι εξουδετερώσεως τις αντι-ευρωπαϊκές «παρωχημένες» θέσεις.

Ωστόσο, η αποδοχή της Δημοκρατίας από τις δύο παραδόσεις αφορούσε στο θεσμικό κομμάτι μόνο ενώ οι πολιτισμικές αναγνώσεις φιλοδοξούσαν, όπως ήδη είπαμε, να διερευνήσουν συλλογικές διεργασίες «πέραν των πολιτικών δομών». Έτσι, ο πολιτισμικός διαχασμός συνέχισε να υφίσταται, αφού, κατά τη σύνοψη ενός άλλου στοχαστή, «ο εκδημοκρατισμός δεν μετέβαλε σε τίποτα τη μήτρα των αναπαραστάσεων της πολιτικής εξουσίας».⁵⁰ Εχθρική και συνάμα εξαρτωμένη από το κράτος, η παρωχημένη παράδοση επέβαλε στην ελληνική Δημοκρατία τις χρόνιες έξεις της: τον ισοπεδωτικό εξισωτισμό, την εχθρότητα προς τους θεσμούς, κρατικιστικές αλλά και «ιδιοποιητικές στάσεις και αντιλήψεις ως προς τα κοινωνικά οφέλη», που αντανάκλούσαν τη δυσπιστία απέναντι στους απρόσωπους μηχανισμούς της αγοράς.⁵¹ Εντός της παρωχημένης κουλτούρας αναδείχθηκε, λοιπόν, μια ιδεολογία: ο λαϊκισμός. Ένα «ιδεολογικό εργαλείο» που επέτρεψε την ηγεμόνευση των παρωχημένων στρωμάτων και την υπεράσπιση των κεκτημένων τους, αποτελώντας μια έννοια-κλειδί για την κατανόηση του τύπου Δημοκρατίας που προτιμούσε η παρωχημένη κουλτούρα.⁵²

Τα όρια της παρωχημένης κουλτούρας άρχισαν να διαφαίνονται από το 1985

και μετά. Τα δημοσιονομικά αδιέξοδα της χώρας και οι ολοένα αυξανόμενες απαιτήσεις της ευρωπαϊκής σύγκλισης, έθεσαν τα θεμέλια για τη δυνητικά μόνιμη θέση της παρωχημένης κουλτούρας σε αμυντικό ρόλο. Παρά την κατασπατάληση των κοινοτικών πόρων επ' ωφελεία των λιγότερο ανταγωνιστικών στρωμάτων, οι απαιτήσεις της κοινοτικής σύγκλισης ανέδειξαν την Κοινότητα ως τον καθοριστικό, εξωτερικό παράγοντα που θα μονιμοποιούσε το ήδη διαμορφωμένο προβάδισμα της μεταρρυθμιστικής κουλτούρας.⁵³

Στο τέλος του έργου, προτείνεται μια αποτίμηση της δεκαετίας του 1980, η οποία, ήδη από το 1993, είχε αρχίσει να θεωρείται ως η πλέον επίμαχη δεκαετία της Τρίτης Δημοκρατίας. Αναφερόμενος στη εν λόγω δεκαετία ως «χαμένη», ο συγγραφέας θα δεχθεί πως, με τη στενή έννοια του όρου, λειτούργησε ανασταλτικά προς τις μεταρρυθμιστικές δυνάμεις, δικαιολογώντας, όμως, εν μέρει την αναστολή τους εξαιτίας της «ανάγκης» ενσωμάτωσης των μέχρι τότε αποκλεισμένων κοινωνικών στρωμάτων.

Συνεπώς, για την αισιόδοξη ματιά του συγγραφέα και του ανερχόμενου φιλελευθερισμού του 1993, οι απογοητεύσεις της δεκαετίας του 1980 συνιστούσαν «ένα θλιβερό αλλά αναγκαίο κόστος» για τον εκδημοκρατισμό της ελληνικής κοινωνίας. Μακροπρόθεσμα δε, έθεσαν τα θεμέλια για την επικράτηση της μεταρρυθμιστικής κουλτούρας.⁵⁴ Το βιβλίο, έτσι, κλείνει με την υπόσχεση της άρσης του μακρόβιου διχασμού, άρση που θα έδινε «αποφασιστική ώθηση στη μετάβαση της Ελλάδας στη νεωτερικότητα»,⁵⁵ κερδίζοντας έτσι ένα ανοιχτό στοίχημα δύο αιώνων.⁵⁶

Έχοντας αποκωδικοποιήσει τον γρίφο της «απροσδιόριστης» ελληνικής ιστορίας, το πολιτισμικό επιχείρημα του συγγραφέα ανέδειξε τους αδύνατους αγώνες μιας γοητευτικής μεταρρυθμιστικής μειοψηφίας ενάντια σε έναν πανίσχυρο «κατεστημένο» αντίπαλο, προβλέποντας, εν τέλει, χάρη στον από μηχανής θεό της ΕΟΚ, την κάθαρση στο ελληνικό δράμα· δράμα στο οποίο κατάφερε να εντάξει πρόσωπα, γεγονότα και ιδεολογίες τόσο ετερόκλητες όσο και οι πηγές των πολιτισμικών επιχειρημάτων της Μεταπολίτευσης. Κλειδί της επιτυχίας του επιχειρήματος, κατά τη γνώμη μας, είναι η ειδική διαχείριση του φαινομένου της ιδεολογίας.

Κουλτούρα, ιδεολογία και νεωτερικότητα

Ο Πολιτισμικός Δυϊσμός συνέχεται από τη μόνιμη ένταση μεταξύ κουλτούρας και ιδεολογίας, αμφιρρέπεια που αποτυπώνεται στον ορισμό της πολιτισμικής παράδοσης. Πράγματι, και οι δύο παραδόσεις φέρονται να αποτελούν «ολοκληρωμένα συστήματα θεώρησης, κατανόησης και νοηματοδότησης του κόσμου και του ιστορικού γίγνεσθαι, με δικά τους οράματα για το μέλλον της ελληνικής κοινωνίας, τις προϋποθέσεις αναπαραγωγής της και τις δυνατότητες εκσυγχρονισμού της»,⁵⁷ ορισμός που, αν και αποδίδεται σε κουλτούρες, περιγράφει συνεκτικά κανονιστικά προτάγματα, ήτοι, ιδεολογίες.

Ο έννοια του δυϊσμού δεν αποτελεί καινοτομία του συγγραφέα. Η διακηρυγμένη πρόθεση των θεωρητικών της πολιτικής κουλτούρας ήταν να ασχοληθούν με τη δεξίωση του πολιτικού φαινομένου πριν και μετά τη συγκρότησή του σε «επίσημα» σχήματα (πάσης φύσεως δομές ή πολιτικές ιδεολογίες), δηλαδή, με τους «ψυχολογικούς προσανατολισμούς προς τα κοινωνικά αντικείμενα».⁵⁸ Ωστόσο, οι θεωρητικοί της πολιτικής κουλτούρας συμπεριέλαβαν στα έργα τους τον «αξιολογικό προσανατολισμό για πολιτικά αντικείμενα, ο οποίος τυπικά περιλαμβάνει τον συνδυασμό αξιακών επιταγών με κριτήρια πληροφόρησης και συναισθήματος»,⁵⁹ δηλαδή, την ιδεολογική τοποθέτηση.

Συνοπτικά, η έννοια της πολιτικής κουλτούρας χρησιμοποιείται για την περιγραφή τόσο της κοινωνικής υποδοχής των πολιτικών θεσμών, όπως, π.χ., την αποξένωση από την πολιτική, τον βαθμό ενημέρωσης για τα κοινά κ.ά, όσο και των ιδεολογικών επιλογών καθ' εαυτές, όπως την αποδοχή ή μη της δημοκρατικής ιδεολογίας. Το έργο, έχοντας τις ρίζες του σε μια θεωρητική παράδοση μεταθέσεως της ιδεολογίας σε ορισμούς της κουλτούρας, συνέχεται από την εργώδη προσπάθεια να αναχθούν οι ιδεολογίες στο πολιτισμικό επίπεδο, προτείνοντας μια χαρακτηριστική των πολιτισμικών αναγνώσεων γενεαλογία και ανατομή των παραδόσεων και ιδεών. Μέθοδος διττή και άνιση, η οποία δεσμεύεται, όπως θα δούμε, από τα δομικά υλικά των πολιτισμικών παραδόσεων που η ίδια αναδεικνύει.

Αμφιθυμία, Ιδιοτέλεια, Ανορθολογισμός:
η παρωχημένη κουλτούρα ως ημιφανής φύση

Κατατείνοντας στην ανατομή ιδεών, μοναδικό κοινό χαρακτηριστικό των οποίων είναι η απόρριψή τους από τον φιλελευθερισμό των αρχών του 1990, ο Πολιτισμικός Δυϊσμός μεταθέτει τις εν λόγω ιδεολογίες στο επίπεδο του πολιτισμού, απο-συσχετίζοντάς τες από τις οικείες παραδόσεις και [τα θεωρητικο-αξιακά τους συμφραζόμενα] το παρελθόν τους, όπως επίσης και από το θεμελιακό στοιχείο της ένσκηπτης, συλλογικά προσανατολισμένης δράσης.⁶⁰

Πράγματι, αν η μελέτη των ιδεών απαιτεί —τουλάχιστον αρχικά— τη δεξίωσή τους «ως ένα σύνολο ειλικρινών, συνειδητών και ορθολογικών αντιλήψεων»,⁶¹ όταν αυτές μετατίθενται στο επίπεδο της κουλτούρας ευνοείται η διαμετρικά αντίθετη διαχείρισή τους.

Έτσι, η παρωχημένη κουλτούρα αντιμετωπίζεται αποκλειστικά είτε ως ένα σύνολο προσχηματικών ιδεών είτε ως ένα σύνολο ανορθολογικών νοοτροπιών και συμπεριφορών, με τα όρια και την ακριβή συσχέτιση της ιδιοτέλειας των πρώτων και του ανορθολογισμού των δεύτερων να μη διευκρινίζονται ποτέ. Παρόλο που οι ιδεολογικοί προσδιορισμοί των «παρωχημένων» στάσεων διατρέχουν το σύνολο του έργου, σχετικοποιούνται συστηματικά με τη χρήση επιθέτων που παραπέμπουν σε στάσεις αμφιθυμίας. Αυτήν την σχετικοποίηση εξετάζουμε στην συνέχεια.

Το έργο, όπως είπαμε, ερμηνεύει το σύνολο της νεοελληνικής ιστορίας, εκκινώντας από το απώτερο παρελθόν. Η ιστορική πραγματικότητα της ελληνικής μακράς διάρκειας, λοιπόν, κληροδότημα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, του προσφιλέστερου εχθρού των περισσότερων πολιτισμικών ερμηνειών,⁶² συνίσταται σε «ένα σύμπαν ηθικών αισθημάτων», μεταξύ των οποίων «κυριαρχούν συχνά αρχέγονες ταυτίσεις», με «αδιαλλαξίες απέναντι σε κάθε τι ξένο, έναν λανθάνοντα αυταρχισμό και μια αμφίθυμη αντίληψη απέναντι σε κάθε ανανέωση». Ακόμα, η παρωχημένη παράδοση χαρακτηρίζεται από «εσωστρέφεια», «κρατικισμό», «βαθιά διχαστασία απέναντι στον καπιταλισμό», ενώ η μόνη ξεκάθαρη προγραμματική θέση των υποστηρικτών της είναι η ιδιοτελής προτίμηση των μη παραγωγικών στρωμάτων προς τον «προστατευτισμό».⁶³

Η νοοτροπία του «πολιορκημένου» μεταφέρθηκε μέσω της εκκλησιαστικής

επιρροής στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, όπως και η «εμφανής ξενοφοβία», η «συνωμοτική» ερμηνεία της πραγματικότητας, τα μανιχαϊκά αντανάκλαστικά, τα συμπλέγματα κατωτερότητας απέναντι στη Δύση, καθώς επίσης και μια «διάχυτη, υπερβολική αλλά και εύθραυστη, αίσθηση εθνικισμού που συσκοτίζει μόνιμα το δημοκρατικό στοιχείο της κουλτούρας αυτής». ⁶⁴ Επίσης, η παρωχη- μένη κουλτούρα κυριαρχείται από αφηρημένες πολιτικές τοποθετήσεις, όπως ο ριζικά δομικός ισοπεδωτικός εξισωτισμός, η αμφιθυμία προς την κοινωνία των πολιτών, η υποβάθμιση των θεσμών.

Σε αυτό το σχήμα, η μετάθεση της ιδεολογίας είναι πανταχού παρούσα: οι «αδιαλλαξίες προς κάθε τι ξένο» δεν μεταφράζονται σε ρατσιστικές ιδέες αλλά σε μια απροσδιόριστου εντάσεως και στοχεύσεων ξενοφοβία, ο αυταρχισμός δεν ταυτίζεται με ιστορικά αυταρχικά κινήματα ή ιδεολογίες αλλά υποβόσκει σε λανθάνουσα μορφή, οι δημοκρατικές ιδέες δεν αναμετρώνται ευθέως με τις εθνικιστικές αλλά «συσκοτίζονται» από αυτές, ενώ η «παρωχημένη» στάση προς τον καπιταλισμό ερμηνεύεται είτε με την επίκληση της ιδεολογικά αδιαφοροποίητης έννοιας του «κρατικισμού» είτε ως «αμφιθυμία» – σίγουρα, όμως, όχι ως εχθρότητα ή, έστω, εκλεκτική αλλά συνειδητή αποδοχή της ελεύθερης οικονομίας.

Το ίδιο ισχύει και για τις άλλες «στάσεις» της παρωχημένης κουλτούρας. Τα περισσότερα από 30 χαρακτηριστικά της παρωχημένης κουλτούρας που παρουσιάζονται στο βιβλίο αφορούν κατά συντριπτική πλειοψηφία φόβους, συμπλέγματα, ιδιοτελείς υπολογισμούς των μη προνομιούχων στρωμάτων, αμφιθυμίες και νοθεύσεις των ιδεολογιών.

Η μετάθεση της ιδεολογίας στο επίπεδο της ψυχολογικής στάσης οδηγεί στην απο-ιστοριοποίησή της: οι παρωχημένες ιδέες που υπαινίσσεται το βιβλίο, δηλαδή, τα προβενιζελικά κόμματα και ο αντι-βενιζελισμός, η μεταξική δικτατορία και ο μετεμφυλιακός κοινοβουλευτικός αντικομμουνισμός, ο μοναρχισμός και η απριλιανή δικτατορία, καθώς και οποιαδήποτε ιδέα περί οικονομίας δεν εγγράφεται στον οικονομικό φιλελευθερισμό, δεν γενεαλογούνται, δεν διαγράφουν αυτόνομη πορεία και έτσι δεν χρειάζεται να αναμετρηθούν με την ιστορία τους. Η σημείωση του συγγραφέα ότι οι πολιτισμικές παραδόσεις είναι «διαπεραστικές των παρατάξεων» επιτρέπει ακριβώς την εξίσωση προγραμματικά ανόμοιων και ενίοτε αλληλοσυγκρουόμενων ιδεολογιών. ⁶⁵

Κινήματα και ιδέες ετερόκλητες παρουσιάζονται οργανικά συσχετισμένες στο έδαφος του πολιτισμού,⁶⁶ έδαφος όπου θάλλουν γενικές κατηγορίες (π.χ., κρατικισμός, αυταρχισμός), συναισθήματα (ξеноφοβία) και μια μόνιμη περιπαντός αμφιθυμία, μια συνθήκη που ευνοεί την άμβλυση των μεταξύ τους διαφορών. Έτσι, οι «παρωχημένες» ιδέες μπορούν να αντιπαρατεθούν με τρόπο ενιαίο και διαχρονικό προς τη μονοπαγή μεταρρυθμιστική κουλτούρα. Κυρίαρχη στο σύνολο της ελληνικής ιστορίας, με εξαίρεση το γύρισμα του 20ού αιώνα, η παρωχημένη κουλτούρα προσγειώθηκε στην κομβική καμπή της Μεταπολίτευσης, διατηρώντας τις έξεις της. Η συγκεκριμένη ανάλυση των μεταπολιτευτικών ζητημάτων από τον συγγραφέα επιτρέπει και την τεκμηρίωση της θέσης μας για την εκλεκτική ενσωμάτωση της ιδεολογίας στο πολιτισμικό σχήμα του Πολιτισμικού Δυισμού. Η Μεταπολίτευση θεωρείται καμπή για τον πολιτισμικό δυισμό και σημείο σύγκλισης των δύο παραδόσεων. Πράγματι, εντός ολίγων ετών, η παρωχημένη παράδοση βρέθηκε να εναρμονίζεται στα μείζονα ζητήματα της ελληνικής πολιτικής με τη μεταρρυθμιστική, δημιουργώντας ένα δυϊστικό σχήμα και μια σειρά παραδόξων που επιλύονται από τον συγγραφέα χάρη στη μετάθεση της ιδεολογίας. Η δημοκρατική επιλογή της παρωχημένης κουλτούρας μοιάζει παράδοξη, αφού η παρωχημένη παράδοση έχει περιγραφεί στο βιβλίο ως αυταρχική. Ωστόσο, η αποδοχή της δημοκρατίας από την παρωχημένη παράδοση περιγράφεται απλώς ως «εργαλειακή», απορρέουσα από τη στόχευση του μετεμφυλιακού αυταρχισμού (τεκμήριο και αυτός της κυριαρχίας της παρωχημένης κουλτούρας) κατά των οπαδών της, αλλά και από την προσδοκία των τελευταίων για αποζημιωτικά οφέλη. Φορείς, δε, των παρωχημένων στρωμάτων υπήρξαν το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ.

Αποστρέφοντας το βλέμμα από την προγραμματική κινητοποίηση των ιδεολογικών, ριζικά διαφορετικές ιδεολογίες όπως η αυταρχική μετεμφυλιακή Δεξιά και ο δημοκρατικός σοσιαλισμός του ΠΑΣΟΚ τοποθετούνται στην ίδια «παρωχημένη» παράδοση ενώ η απο-ιστορικοποίηση των ιδεών και η απο-συσχέτισή τους από διακριτούς φορείς επιτρέπει, πέραν των άλλων, ιστορικά παράδοξα όπως τη συγκατάταξη των διωκομένων μελών του ΚΚΕ και των μεταπολεμικών διωκτών τους στην ίδια παράδοση.

Η εξομοίωση που καθίσταται εφικτή χάρη στη διαρκή πολιτισμικοποίηση (και πρακτικά εξαφάνιση) της ιδεολογίας: ο αυταρχισμός, ως «λανθάνουσα»

έξη, μπορεί να επισημαίνεται απλώς ως «δυνατότητα», η δημοκρατική επιλογή να σχετικοποιείται ως εργαλειακή, με αμφότερα τα ιδεολογικά ρεύματα να γεναλογούνται όχι από τις οικείες παραδόσεις τους αλλά από αχανή συμπλέγματα αιώνων και τον διαρκώς επικαιροποιούμενο οικονομικό ορθολογισμό.

Με μεθοδολογική αρχή την αναζήτηση «εμπειριών επιλεκτικά συρραμμένων κατά τη διάρκεια των χρόνων»,⁶⁷ ο Πολιτισμικός Δυϊσμός προτείνει μια έκκεντρη ανατομή των διανοητικών ρευμάτων, η οποία όχι απλώς αποδέχεται αλλά βασιζέται στην ασυνέχεια των ιδεών. Βάσει αυτού, μπορεί να ειπωθεί πως ο αντι-αμερικανισμός της Μεταπολίτευσης είχε, τελικά, τις ρίζες του στη βυζαντινή περίοδο, καθώς συνιστά έκφραση ενός υπόρρητου αντι-δυτικισμού και μιας ανάλογης ξενοφοβίας, όπως επίσης και υπογείων ρευμάτων της ελληνικής μακράς διάρκειας, «τα οποία ανέβηκαν ορμητικά στην επιφάνεια», λόγω των εμπειριών της Κύπρου και της απριλιανής δικτατορίας.⁶⁸

Συναφώς, η αποριζοσπαστικοποίηση του αντι-αμερικανισμού του ΠΑΣΟΚ οφείλεται στην αδήριτη αναγκαιότητα «των δομικών προταγμάτων της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής», μετατιθέμενη έτσι στο πεδίο του αυτονόητου, ενώ η σταδιακή αποδοχή της ελληνικής παρουσίας στην ΕΟΚ, μείζον διαφοροποιητικό στοιχείο των δύο παραδόσεων, ερμηνεύεται με τον ίδιο τρόπο. Θεωρούμενη ως «υπέρτατη πρόκληση προς ορισμένες αξονικές αρχές της παρωχημένης κουλτούρας» και ως «θανάσιμη απειλή» για τα λιγότερο ανταγωνιστικά στρώματα που την αποτελούν, δηλαδή, ως απειλή τόσο σε επίπεδο νοοτροπιών όσο και οικονομικών συμφερόντων, η ένταξη στην ΕΟΚ συνάντησε λυσσαλέες αντιδράσεις.⁶⁹ Αυτές τις αντιδράσεις εξέφρασε και υποδαύλισε ο Α. Παπανδρέου, ο οποίος «συνταίριαζε με φαντασία» ανορθολογικά, εξισωτικά και κρατικιστικά συναισθήματα, επιτρέποντας την περιγραφή του σοσιαλισμού του, παρά τη ρητή του αντι-καπιταλιστική τοποθέτηση, ως έκφραση μιας, εν τέλει, «λαϊκιστικής» αμφιθυμίας προς τον καπιταλισμό. Ο σοσιαλισμός, μετατίθεται έτσι στο πεδίο του πολιτισμού, όπου μπορεί να συναντηθεί με την ξενοφοβία, τον αντι-ευρωπαϊσμό του ΚΚΕ και άλλους εχθρούς του φιλελευθερισμού.

Η χρήση του λαϊκισμού ως έννοιας σε ένα κείμενο πολιτισμικής ερμηνείας δεν πρέπει να εκπλήσσει. Ο περί λαϊκισμού λόγος επιτελεί συναφείς λειτουργίες με αυτές των πολιτισμικών ερμηνειών. Συστηγάζει ριζικά διαφορετικές ιδεολογίες για αυτό και επικαλείται ένα επίκαιρο «ύφος», «έγκληση» ή «λόγο»

προκειμένου να τις εξομοιώσει. Καταστατικά ανιστορική, η έννοια του λαϊκισμού αγνοεί την ανάπτυξη των ιδεών στον χρόνο και βασίζεται στον ίδιο έκκεντρο συνδυασμό που συνέχει και τις πολιτισμικές ερμηνείες: μια «αντικειμενική» ορθολογικότητα εκ μέρους των πολιτικών που υποδαυλίζει γενικού τύπου νοοτροπίες και προδιαθέσεις των πολιτών. Ωστόσο η αγνόηση των ιδεολογιών έχει τα όριά της. Προκειμένου να καταδειχθεί η πολιτική σημασία των «λαϊκιστικών» κινήματων,⁷⁰ αυτά περιγράφονται συστηματικά ως ιδεολογίες, ως ενσυνείδητες προγραμματικές κινητοποιήσεις, δέσμες ιδεών που μετασχηματίζουν τον κόσμο.⁷¹ Το ίδιο θα δούμε ότι συμβαίνει και με την μεταρρυθμιστική κουλτούρα του Ν. Διαμαντούρου. Εκεί οι έννοιες, οι «εγκλήσεις» και ο «λόγος» αντιμετωπίζεται ως ερμηνεύσιμος αποκλειστικώς εντός της ιδεολογικής παράδοσης που τον παράγει.

Επιστρέφουμε στο κείμενό μας.

Η αλλαγή στάσης της «παρωχημένης» κουλτούρας προς την ΕΟΚ οφείλεται, στο γεγονός ότι τα παρωχημένα στρώματα υπήρξαν οι κατ' εξοχήν δέκτες των υλικών ωφελημάτων που προέκυψαν από την ένταξη της Ελλάδας σε αυτή. Συναφώς προς την επιλογή της Δημοκρατίας, η επιλογή της ΕΟΚ υπήρξε επίσης μια εργαλειώδη επιλογή ακραιφνώς ορθολογικών οικονομικών υποκειμένων επιλογή που, όπως προκύπτει από το βιβλίο, εξάχνωσε εν ριπή οφθαλμού τον «τεράστιο θυμικό όγκο» της εναντίωσης στην ΕΟΚ και εκμηδένισε χωρίς συζήτηση τον ξενοφοβικό αντι-δυτικισμό που προδιέγραφε προσανατολισμούς επί αιώνες. Στην προοπτική αυτή, με τις ιδέες να έχουν βαφτιστεί νοοτροπίες, η προγραμματική σύγκλιση των δύο παραδόσεων μπορεί να περιγράφεται με άνισους όρους, ενώ το αντίπαλο παρωχημένο δέος να διατηρεί στο ακέραιο τα ετερόκλητα χαρακτηριστικά του, εφόσον αυτά μπορούν να εναποτίθενται στο επίπεδο της «κρυφής» πραγματικότητας.

Αφού καθ' έξιν αυταρχικοί επεδίωξαν τη Δημοκρατία, αντι-δυτικοί αποδέχτηκαν την παραμονή σε ΕΟΚ και ΝΑΤΟ, αξιοδοτώντας ευμενώς (πλην εργαλειώδη) την ενωμένη Ευρώπη, ο τρίτος κόμβος της ιδεολογικής σύγκλισης ήταν η διαφαινόμενη αποδοχή της ελεύθερης οικονομίας και των δομικών μεταρρυθμίσεων από τους δυσπιστούντες προς τον καπιταλισμό. Η ανάλυση του συγγραφέα αποδίδει την αυξανόμενη πίεση για ανάγκη δομικών μεταρρυθμίσεων στη δυναμική ενσωμάτωσης στην ΕΟΚ, η οποία ευνόησε εξαιρετικά τους φορείς

της μεταρρυθμιστικής κουλτούρας. Η δυναμική της ενσωμάτωσης ήταν τέτοια που τα παρωχημένα στρώματα θα μπορούσαν να επιλέξουν τη μεταρρυθμιστική στροφή με αντάλλαγμα τη διαρκή πρόσβασή τους στην πολιτική εξουσία —χωρίς να διευκρινίζεται το πώς θα τη διαχειριστούν και το ποιους θα τους εκπροσωπήσει.⁷² Έτσι, η στροφή προς τον οικονομικό φιλελευθερισμό παρουσιάζεται είτε ως αναγκαστική εξωγενής επιλογή είτε ως ακόμα μια ιδιοτελής επιλογή των παρωχημένων στρωμάτων, χωρίς να γίνεται η παραμικρή αναφορά στη διεθνή ανάδυση των φιλελευθέρων ιδεών, οι οποίες, ήδη από τα μέσα του '80 βρισκονταν σε τροχιά κυριαρχίας. Ούτως ή άλλως, οι Έλληνες σοσιαλιστές δεν ήταν «πράγματι» σοσιαλιστές, αλλά αμφίθυμοι απέναντι στον καπιταλισμό: έτσι, η φιλελεύθερη στροφή μπορούσε να συντελεστεί ευκολότερα, να μην αναγνωριστεί ως τέτοια και να μην συνδεθεί με τις διεθνείς εξελίξεις. Πράγματι, η άνοδος των φιλελευθέρων ιδεών κατά την δεκαετία του 1980 δεν σχολιάζεται στο έργο, φαίνεται να άφησε αδιάφορη την ελληνική κοινωνία.

Εν κατακλείδι, η ιδεολογική σύγκλιση παρωχημένης και μεταρρυθμιστικής κουλτούρας, παράδοξη για μια κοινωνία καταστατικά διχασμένη, ερμηνεύεται διά της συνεχιζόμενης καταβύθισης της ιδεολογίας στο υπέδαφος των νοοτροπιών και της ιδιοτέλειας μετάθεση που διατρέχει το σύνολο του έργου, γεννώντας αντιφάσεις: αδύναμη να παράξει συλλογικά οράματα διαρκείας, τα προτάγματα της παρωχημένης παράδοσης συνοψίζονται από τον ίδιο τον συγγραφέα ως «αμυντικά, προστατευτικά και εν πολλοίς ανεπεξέργαστα».⁷³ Ένα τέτοιο συμπέρασμα, όμως αντιφάσκει ευθέως με τον ορισμό της πολιτισμικής παράδοσης ως «ολοκληρωμένου συστήματος θεώρησης με δικό του όραμα για τον εκσυγχρονισμό», όπως τουλάχιστον τίθεται στην αρχή του έργου.

Αντίφαση κομβική που συνοψίζει την αμφιρρέπεια μεταξύ κουλτούρας και ιδεολογίας αφού, όπως έχουμε προαναφέρει, η πολιτισμική παράδοση είναι, εξ ορισμού, μια μετωνυμία της ιδεολογίας. Η παρωχημένη παράδοση, όπως εκτενώς δείξαμε, εφοδιάζεται με ιδεολογικούς προσδιορισμούς, χωρίς όμως να της αποδίδονται τα χαρακτηριστικά της ιδεολογίας, ίδιον της οποίας είναι η παραγωγή επεξεργασμένων οραμάτων που δεν μπορούν να αναχθούν σε κοινούς παρονομαστές με αντίπαλες ιδεολογίες. Κατά τούτο, η αντίφαση είναι αναγκαία: για να συγκροτηθεί ως δυϊσμός, ο διχασμός της ελληνικής κοινωνίας διατυπώνεται ως πολιτισμικός.

Η μεταρρυθμιστική κουλτούρα ως συνήχηση του φιλελευθερισμού

Αν οι συλλογικές επιλογές της παρωχημένης παράδοσης περιγράφονται ως ανειλικρινείς, ιδιοτελείς και ανορθολογικές, η μεταρρυθμιστική κουλτούρα περιγράφεται με τον ακριβώς αντίθετο τρόπο ως υποστηρικτής μακροπρόθεσμων, επεξεργασμένων σχεδίων που στοχεύουν στον «εξορθολογισμό» της ελληνικής κοινωνίας. Πράγματι η ιδεολογική ημιφάνεια της παρωχημένης κουλτούρας δεν αφορά τον μεταρρυθμιστικό ομόλογό της, γεγονός που τεκμηριώνεται στην περιγραφή των διαχρονικών επιλογών της και, κυρίως, αυτών της Μεταπολίτευσης, περίοδο στην οποία ο συγγραφέας δίνει και την μεγαλύτερη έμφαση.

Πράγματι, αν η δημοκρατική επιλογή υπήρξε «εργαλειακή» για τους αντιπάλους της, για τους μεταρρυθμιστές υπήρξε «κανονιστική», με τη δημοκρατία να αποτελεί «μακροχρόνιο στόχο» εξασφάλισης της πολιτικής ισονομίας και του κράτους δικαίου, ένας στόχος που ευοδώθηκε το 1974. Συναφώς, η επιδοκιμαζόμενη από τον συγγραφέα χειραφέτηση της εξωτερικής πολιτικής από την αμερικανική εξάρτηση δεν συνάπτεται με την αρνητική έννοια του αντι-αμερικανισμού, αλλά με την υπαγωγή στρατιωτικών στόχων σε πολιτικές και οικονομικές προτεραιότητες και την, εν γένει, εναρμόνιση με ευρωπαϊκές επιλογές. Ο προσανατολισμός αυτός υπήρξε συνειδητός αλλά και κρίσιμος για τους μεταρρυθμιστές, εφόσον δρομολόγησε μια σειρά εξελίξεων που θεμελίωσαν τις πιθανότητες μόνιμης κυριαρχίας της εξωστρεφούς πολιτισμικής παράδοσης. Ακόμα ενδεικτικότερα, η στάση αμφιθυμίας απέναντι στα μεγάλα ζητήματα χαρακτηρίζει αποκλειστικά και μόνο την παρωχημένη κουλτούρα, με την ομολογία της να υιοθετεί για τα ίδια ζητήματα κανονιστικές, συνειδητές και μακράς προοπτικής τοποθετήσεις, περιγραφόμενη ως «ένα σύνολο ειλικρινών, συνειδητών και ορθολογικών αντιλήψεων». Πράγματι η μεταρρυθμιστική κουλτούρα επιδοκιμάζει την κοινωνία των πολιτών, τα ανθρώπινα δικαιώματα, την οικονομία της αγοράς, τον κοσμοπολιτισμό, τη δημοκρατία και τον φιλελευθερισμό χωρίς ταλαντεύσεις και συμβιβασμούς. Οι δε επιλογές της κατάγονται, ως επί το πλείστον, από ιδεολογικά ρεύματα (διαφωτισμός, γαλλική επανάσταση, φιλελευθερισμός), μακριά από προδιαθέσεις, νοοτροπίες ή ιδιοτελή συμφέροντα. Μακριά από πολιτισμικά χαρακτηριστικά.

Η συσχέτιση των πολιτικών επιλογών με τα αντίστοιχα συμφέροντα των

«μεταρρυθμιστικών» και «παρωχημένων» κοινωνικών στρωμάτων εγκαθιστά μια ασυμμετρία στην ανάλυση, καθώς οι πολιτικές στοχεύσεις που ευνοούν τους μεταρρυθμιστές, σε αντίθεση με αυτές των αντιπάλων τους, δεν περιγράφονται ποτέ ως «εργαλειακές». Τελικά, η σύναψη πολιτισμικών στοιχείων με ιδεολογικές ταυτίσεις αφορά αποκλειστικά τη μία όψη της διαιρετικής τομής, την «παρωχημένη» κουλτούρα, με την άλλη όψη, δηλαδή τη μεταρρυθμιστική, να «επιδιώκει τον μετασχηματισμό της κοινωνίας, βάσει αφηρημένων αρχών ιστορικού βάθους», επαληθεύοντας, έτσι, τον ορισμό της ιδεολογίας. Η ασυμμετρία συνιστά το ερμηνευτικό κλειδί του έργου, αφού ο Πολιτισμικός Δυϊσμός συγκρίνει μια κουλτούρα με μια ιδεολογία. Συγκρίνει αφανείς νοστροπίες και ιδιοτελή συμφέροντα που ενοικούν σε μια πανσπερμία συλλογικών φορέων με μια συνειδητή, ιστορικά συνεχή και δι-υποκειμενικά συγκροτημένη δέσμη ιδεών, μια ιδεολογία.

Είπαμε ήδη ότι οι έννοιες της «μεταρρυθμιστικής» κουλτούρας κατανοούνται μόνο εντός της ιδεολογικής παράδοσης που τις παρήγαγε, οι ταυτότητες που ενεργοποίησε είναι ταυτότητες προς δράση. Το πρόβλημα με την θεωρία του λαϊκισμού είναι ότι αποσυσχετίζει την κάθε έννοια που εξετάζει από την ιστορική παράδοση στην οποία ανήκει και η οποία την εξηγεί καθ' ολοκληρίαν για να την «επαναπροσαρτήσει» έπειτα σε αυτήν ως λαϊκίστικο συμπλήρωμα. Ένα συμπλήρωμα ανιστορικό και αναδυόμενο κατά τις βουλές του ερευνητή. Το πρόβλημα με τις πολιτισμικές ερμηνείες είναι ότι δεν αναγνωρίζεται ρητά ο ιδεολογικός χαρακτήρας κάθε παράδοσης, παραγνώριση που επιτρέπει την κατασκευή ασύμμετρων διπόλων.

Ο ιδεολογικός χαρακτήρας της μεταρρυθμιστικής παράδοσης είναι, άλλωστε, διαυγής

Η δημοκρατία, η οικονομία της αγοράς, τα ανθρώπινα δικαιώματα, η ενωμένη Ευρώπη, η ανανέωση και η μεταρρύθμιση είναι οι αφηρημένες αρχές και οι συναφείς πολιτικές προτάσεις με τις οποίες ο ελληνικός φιλελευθερισμός επεδίωξε τον μετασχηματισμό της κοινωνίας στις αρχές του '90 ένας φιλελευθερισμός πλέον διακριτός αλλά και διακομματικός, με τον συγγραφέα να αναγνωρίζει

μεταρρυθμιστικές δυνάμεις τόσο στην κεντροδεξιά όσο και στην κεντροαριστερά. Οι κεντροαριστερές ευαισθησίες του έργου παραμένουν, ωστόσο, ευκρινείς.⁷⁴

Η άνοδος του φιλελευθερισμού, εν Ελλάδι αλλά και διεθνώς, αποτυπώθηκε στην πρόταση μια νέας διαιρετικής τομής, αυτής του λαϊκισμού/εκσυγχρονισμού, αντικαθιστώντας στα έργα των εκπροσώπων του εκσυγχρονισμού (κυρίως κεντροαριστερής προέλευσης) την τομή δεξιάς-αντιδεξιάς, και μεταθέτοντας τα όρια της ιδεολογικής διαπάλης τόσο στο παρόν όσο και στο παρελθόν. Πράγματι, στον Πολιτισμικό Δυισμό, η καταδίκη της Δεξιάς δεν αφορά το σύνολο της παράταξης αλλά το παρελθόν της (αντιβενιζελικό και μετεμφυλιακό), ενώ, σε ό,τι αφορά το παρόν, την εθνικιστική, κρατικιστική πτέρυγιά της, με κορυφαίες στιγμές τις κινητοποιήσεις περί Μακεδονικού και ταυτοτήτων.⁷⁵ Από την άλλη, η καταδίκη του σοσιαλιστικού ΠΑΣΟΚ της πρώτης περιόδου είναι εξίσου δριμύεια, με εξαίρεση τα φιλελεύθερης υφής κοινωνικά μέτρα του Α. Παπανδρέου.⁷⁶ Η εξομοίωση των επικαιροποιημένων εχθρών του φιλελευθερισμού συμπληρώνεται με την απόρριψη των ιστορικών της καταβολών: της ορθόδοξης και της βυζαντινής κληρονομιάς. Η ανάγνωση του έργου δεν αφήνει περιθώρια παρερμηνειών. Παρά την παρουσίασή του ως πολιτισμική παράδοση,⁷⁷ το μεταρρυθμιστικό ρεύμα είναι στην πραγματικότητα μια ιδεολογία. Ταυτίζεται με τον φιλελευθερισμό, το ιστορικό του παρελθόν, τους στόχους και τα προγράμματά του. Η διχοστασία κουλτούρας και ιδεολογίας ευνοείται και τεκμηριώνει τον εξορισμό δυισμό του πολιτισμικού επιχειρήματος: εφόσον μια κουλτούρα μπορεί να διαθέτει αποκλειστικά ιδεολογικά χαρακτηριστικά, μια ιδεολογία μπορεί να αποκαλείται πολιτισμική παράδοση.

Περί νεωτερικότητας;

Η κριτική στο έργο του συγγραφέα έχει επικεντρωθεί στον άκαμπτο διαχωρισμό της νεωτερικότητας από την παράδοση. Ωστόσο, η μελέτη υποδεικνύει πως κλειδί για την ιστορική ανάγνωση του έργου δεν είναι η διαχείριση του δίπολου παράδοση/νεωτερικότητα. Πράγματι, η συζήτηση για το αν και κατά πόσο η νεωτερικότητα είναι μία ή όχι,⁷⁸ για το αν οι παρωχημένοι παράγοντες μπορούν να ασκούν νεωτερικές επιλογές⁷⁹ ή κατά πόσο μπορούν να συνυπάρχουν

νεωτερικές και παραδοσιακές ιδιότητες στο ίδιο υποκείμενο,⁸⁰ δεσμεύεται από την ίδια την ισχύ του δίπολου, αγνοώντας τόσο το ιστορικό πλαίσιο συγγραφής του έργου όσο και της νοηματοδότησης της νεωτερικότητας ως ένα σύμπλεγμα ετερόκλητων ιδεών, νοηματοδότηση που αποβαίνει προβληματική για μια ιστορία της ιδεολογίας.

Αν κάτι μπορεί να ρίξει φως στην προβληματική μας είναι η διατυπωθείσα κριτική προς τις ΘΕ ότι διαχειρίζονται την παράδοση ως αρνητική, υπολειμματική κατηγορία,⁸¹ μια κριτική που ασκήθηκε και στον *Πολιτισμικό Δυϊσμό*. Συγκεκριμένα, το έργο σχολιάστηκε ως η ιστορία μιας άρνησης αφού «η ελληνική κοινωνία περιγράφηκε με κριτήριο “αυτό που δεν είναι” και η ανάλυσή της προϋπέθετε την σύγκρισή της με τον ιδεότυπο που υπαινίσσεται η θεωρία του εκσυγχρονισμού. Η έρευνα αφορούσε στις αποκλίσεις και τις διαφορές: μια απουσία».⁸²

Η μελέτη έδειξε ότι αυτό δεν ισχύει. Στον *Πολιτισμικό Δυϊσμό*, η «παράδοση» δεν είναι ούτε υπολειμματική κατηγορία ούτε ορίζεται αρνητικά. Ο συγγραφέας δεν έψαξε να βρει απουσίες. Αντίθετα, μέριμνα του έργου υπήρξε η γενελογία των ιδεολογικών αντιπάλων του φιλελευθερισμού και η συγκρότηση μιας ενιαίας πολιτισμικής παρουσίας τους.⁸³ Έτσι, μακράν του να κουβαλάει «μια ιστορία απουσιών», ο λόγος που η Ελλάδα δεν είχε ακόμα κατορθώσει την επίζηλη νεωτερικότητα, συνίσταται στο ότι υπήρξε πάντα εθνικιστική, δέσμια του ορθόδοξου παρελθόντος της, αυταρχική, αμείλικτα αντικομμουνιστική, διαχρονικά κρατικιστική και, μόνον κατά τη δεκαετία του '80, σοσιαλιστική.⁸⁴ Το συμπέρασμα τεκμαίρεται και από την περιγραφή της ενδεδεδειγμένης λύσης του ελληνικού δράματος. Πράγματι, η σύγκλιση που επιθυμεί ο συγγραφέας είναι η ιδεολογική κατίσχυση του φιλελευθερισμού, εναρμονισμένη με την εξίσου φιλελεύθερη προστασία των μη προνομιούχων στρωμάτων,⁸⁵ κάτι που αποδεικνύει ότι το επίδικο δεν είναι η συντριπτική επικράτηση της «νεωτερικότητας» έναντι της «παράδοσης», αλλά η επικράτηση του φιλελευθερισμού.⁸⁶ Με παρόμοιο τρόπο, η κριτική που εισηγείται ότι οι θεωρίες του εκσυγχρονισμού ανασύρουν «θολές, γενικευτικές εικόνες της νεωτερικότητας»,⁸⁷ δεν ευσταθεί στην περίπτωση του *Πολιτισμικού Δυϊσμού*, όπου σχιαγραφούνται λεπτομερώς στόχοι και αξίες του ιστορικού φιλελευθερισμού, με τη νεωτερικότητα να παρουσιάζεται ως συνώνυμή του.

Η δομική απροσδιοριστία του πολιτισμικού επιχειρήματος

Ο Πολιτισμικός Δυϊσμός είναι μια προσπάθεια γενεαλογίας του ελληνικού φιλελευθερισμού, έτσι όπως τον όριζε ο [ίδιος] φιλελευθερισμός στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Συνιστά, επίσης, ένα εγχείρημα γενεαλογίας των αντιπάλων του, αλλά και συγκατάταξης τους στο πεδίο της πολιτισμικής παράδοσης. Η απόπειρα εξομοίωσης ριζικά ετερόκλητων ιδεών συντελείται διά της πολύτροπης σχετικοποίησης του συνειδητού, κανονιστικού και εντεταγμένου σε συλλογικούς φορείς χαρακτήρα τους. Τέκνα μιας επικαιροποιούμενης ιδιοτέλειας και ομομήτριων νοοτροπιών, οι ιδέες αυτές αντιπαρατίθενται ενιαίες και διαχρονικές στον φιλελευθερισμό, ο οποίος μετακινείται στο πεδίο της κουλτούρας, αν και περιγράφεται συντριπτικά ως ιδεολογία.

Η δομική απροσδιοριστία του πολιτισμικού επιχειρήματος προκύπτει από την διαρκή ακροβασία μεταξύ κουλτούρας και ιδεολογίας, γεγονός που εξηγεί τη διάγνωση δομικής απροσδιοριστίας στην ελληνική κοινωνία τόσο από τον συγγραφέα όσο και από άλλους διανοητές που αναζήτησαν εξηγήσεις, πέρα από τους πολιτικούς θεσμούς, στο πολιτισμικό πεδίο. Πράγματι, ο Πολιτισμικός Δυϊσμός είναι μια πολιτισμική ιστορία του ελληνικού φιλελευθερισμού, η εκτύλιξη της διαχρονικής αδυναμίας του να διεισδύσει στα υπόγεια ύδατα της ελληνικής κοινωνίας. Με άλλα λόγια, η αποτυχία του ελληνικού φιλελευθερισμού, σύμφωνα με το βιβλίο, είναι η αποτυχία του να μετασχηματιστεί σε κουλτούρα.

Το άρθρο προσπάθησε να καταδείξει ότι η πολιτισμικοποίηση τεκμηριώνεται ήδη στους διασταλτικούς ορισμούς της πολιτικής κουλτούρας και προτείνει ότι το κλειδί της ανάγνωσης των πολιτισμικών ερμηνειών βρίσκεται στη διαχείριση του φαινομένου της ιδεολογίας ως ένσκηπτης, συλλογικής δράσης. Πέραν, όμως, από την ανατομή της πολιτισμικοποίησης, η ιστορική ανάγνωση του Πολιτισμικού Δυϊσμού προϋποθέτει την ένταξή του στα συμφραζόμενα της εποχής του. Έτσι, η μεθοδολογική ματιά συνδέεται με την ιστορική ανάγνωση του έργου: η μετάθεση της ιδεολογίας φωτίζει τις ιδεολογικές αναζητήσεις του φιλελευθερισμού της περιόδου, αναδεικνύοντας τον Πολιτισμικό Δυϊσμό ως ιστορική πηγή. Μια περίοδος που συνέχεται από διάχυτη εθνική απαισιοδοξία, ένα φαινόμενο, οι ιδεολογικές προϋποθέσεις του οποίου σκιαγραφήθηκαν στην πρώτη ενότητα, ενώ τεκμήριά του υπήρξαν οι ποικίλες πολιτισμικές αναγνώσεις της ελληνικής κακοδαιμονίας.

Η ιδεολογική σύγκλιση και οι συνέπειές της, το τέλος των ριζοσπαστισμών και η εθνική αυτοκαταφρόνηση είναι ψηφίδες μια περιόδου ερευνητικά αγνοημένης, όπως εξίσου αγνοημένη παραμένει και η σημαντικότερη ιδεολογική μεταβολή της περιόδου: η κυριαρχία της οικονομικής μεγέθυνσης, τα προτάγματα της οποίας συνέχουν τον Πολιτισμικό Δυϊσμό, την εθνική απαισιοδοξία και την απομάγευση του πολιτικού.

Ο θρίαμβος και η εξάντληση του φιλελευθερισμού

Η ιδεολογία της οικονομικής μεγέθυνσης, παρόλο που είχε τις ρίζες της στον Μεσοπόλεμο, έλαβε στις αρχές της δεκαετίας του 1990 τον ηγεμονικό κυρίαρχο χαρακτήρα που διατηρεί μέχρι σήμερα.⁸⁸ Πράγματι, παρόλο που ο W. Rostow είχε θέσει το ερώτημα περί των νέων κοινωνικών στόχων μετά την υπέρβαση της υλικής σπάνιδος⁸⁹ και παρά το γεγονός ότι κατά τη δεκαετία του 1970 άνηθισαν ποικίλες κριτικές για την ιδεολογία της μεγέθυνσης, ήδη από τη δεκαετία του '80, οι προβληματισμοί για το μέλλον των κοινωνιών μετά ή αντίθετα προς το όραμα της οικονομικής μεγέθυνσης άρχισαν σταδιακά να εκλείπουν.⁹⁰

Η επίτευξη της υλικής επάρκειας όχι μόνο δεν περιθωριοποίησε την ιδεολογία της μεγέθυνσης «αλλά την εγκατέστησε στο επίκεντρο του τρέχοντος κοινωνικού και πολιτικού φαντασιακού»,⁹¹ μετατρέποντας τους δείκτες της σε κριτήρια αξιολόγησης των κοινωνιών, μιας αξιολόγησης αέναης, καθώς ο στόχος της διαρκούς μεγέθυνσης ήταν και είναι ανέφικτο να επιτευχθεί οριστικά. Ακολουθώντας τις διεθνείς εξελίξεις, οι μείζονες ελληνικές παρατάξεις ανέδειξαν τη μεγέθυνση σε αναγκαία «στρατηγική παράμετρο του προγράμματός τους»,⁹² ως προτεραιότητα του κεντροδεξιού ή κεντροαριστερού φιλελευθερισμού.

Η σταδιακή κυριαρχία του μεγεθυντικού οράματος αποτυπώνεται και στα έργα του Ν. Διαμαντούρου. Πράγματι, στις αρχές της δεκαετίας του 1980, όταν ακόμα η δημοκρατική ιδεολογία μπορούσε να παραγάγει στέρεα οράματα (πριν από τη δεξίωσή της ως εκτροφέα συλλογικών παθογενειών, όπως την ανέγνωσαν λίγα χρόνια μετά οι πολιτισμικές ερμηνείες), το ίδιο ερμηνευτικό σχήμα για τη φύση των εντάσεων μεταξύ κράτους και κοινωνίας των πολιτών προσπαθούσε να εξηγήσει τον εκδημοκρατισμό της ελληνικής κοινωνίας χωρίς να δίνεται

έμφαση στην οικονομική αποδοτικότητα. Από την άλλη, το 1993, η εν λόγω ασυμβατότητα εξηγούσε, την αδυναμία σύγκλισης της Ελλάδας με τις κοινοτικές αναπτυξιακές επιταγές.⁹³

Γραμμένο σε μια περίοδο εθνικής απογοήτευσης και ανησυχίας για τις δυνατό- τητες σύγκλισης της χώρας με την Ευρώπη του Μάαστριχτ, το βιβλίο αναδεικνύει ως κριτήριο υπαγωγής στην παρωχημένη ή νεωτερική κουλτούρα τη δυνατότητα προσαρμογής στις επιταγές της αναπτυξιακής ιδεολογίας, ανα- γορεύοντας την εθνική ανταγωνιστικότητα σε κριτήριο για την κατάφαση ή μη της νεωτερικότητας. Με τη Δημοκρατία ήδη ως κεκτημένο, τις σοσιαλιστικές ιδέες σε πλήρη αποδρομή μετά την κατάρρευση της ΕΣΣΔ, την Ενωμένη Ευ- ρώπη να εστιάζει επίσης σε ζη- τήματα ανταγωνιστικότητας, η ανάπτυξη απέβη το «κύριο αντικείμενο πολιτικής παρέμβασης» των κρατών και η κύρια μέριμνα του κυριάρχου φιλελευθερισμού.⁹⁴ Η εξέλιξη είχε δύο συνέπειες, ορατές ήδη από τις αρχές του 1990. Σε αίθριους καιρούς, η κυριαρχία του αναπτυξιακού οράματος επαγγελλόταν αποκλειστι- κά τη διεύρυνση της κατανάλωσης (κω- δικοποιημένης ως «ευημερίας» αλλά απογυμνωμένης από οποιοδήποτε άλλο συμφραζόμενο), αποβαίνοντας ένα συλλογικό όραμα με αυστηρώς ιδιωτικές συ- νέπειες. Με αιχμή των οραμάτων έναν εκσυγχρονισμό που «δεν συγκινεί, δεν ενθουσιάζει, δεν συνεγείρει»,⁹⁵ οι προδιαγραφές της φιλελεύθερης κυριαρχίας παρήγαγαν εκτεταμένη απογοήτευση προς την ίδια την πολιτική.

Από την άλλη, όμως, σε καιρούς οικονομικής αστάθειας, η ιδεολογία της ανάπτυξης παίρνει τον χαρακτήρα του κατεπείγοντος: μια ασθματική, αέναη κούρσα των κοινωνιών απέναντι στα κύματα της παγκοσμιοποίησης. Η εξέλιξη αυτή εξηγεί την μετατροπή του φιλελευθερισμού σε αμυντική ιδεολογία, το προ- νομιακό πλην απαισιόδοξο προσόν της οποίας είναι «να διαχειρίζεται τη συν- θετότητα της νεωτερικότητας»,⁹⁶ χαρακτηριστικό ιδιαίτερα εμφανές στον *Πολιτισμικό Δυϊσμό*, σύμφωνα με τον οποίο το αιμετάβλητο διεθνές περιβάλ- λον δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί παρά με φιλελεύθερα, επώδυνα αλλά ανα- γκαία μέτρα.

Η αδυναμία του φιλελευθερισμού να παραγάγει οράματα διαφορετικά της αέναης μεγέθυνσης του ΑΕΠ συσκοτίζεται από τις συγκριτικές αναφορές στη διεθνή Αριστερά και την αυτοπεποίθηση του φιλελευθερισμού έναντι των αντι- πάλων του. Η επισήμανση είναι, εν μέρει, σωστή και ασφαλώς επαληθεύεται

και στον *Πολιτισμικό Δυϊσμό*, όπου οι αντίπαλοι του φιλελευθερισμού εξοβελίζονται στη «μακρά διάρκεια» της ελληνικής ιστορίας. Ωστόσο, η κουβέντα περί του «τέλους της ιστορίας» αγνοεί την πολυμετωπική φύση της ιδεολογίας: οι πολιτικοί χώροι αναμετρώνται με τους αντιπάλους τους αλλά, στην ιστορία, αναμετρώνται και με το ιδεώδες τους.⁹⁷

Ο Πολιτισμικός Δυϊσμός, προϊόν της πλέον αισιόδοξης συνιστώσας του ελληνικού φιλελευθερισμού, είναι καθρέφτης των ορίων του αναπτυξιακού ιδεώδους, καθώς η μόνη υπόσχεση που δίνεται, πράγματι, στο βιβλίο είναι αρνητική. Αν η Ελλάδα δεξιωθεί τις απαιτήσεις του οικονομικού περιβάλλοντος κατά τον πλέον αναπτυξιακά ευδόκιμο τρόπο, θα πάψει να αποτελεί απόκλιση, θα γίνει ή θα παραμείνει μια «ευρωπαϊκή» χώρα. Θα επιτύχει, δηλαδή, μια κανονικότητα που δεν παραπέμπει σε απώτερους στόχους αλλά, ως επί το πλείστον, στην αποτροπή του μη χείρονος. Επιστρέφουμε, λοιπόν, στο σημείο εκκίνησης. Διατυπωμένες σε μια περίοδο όπου, κατά την κοινή παραδοχή, «στην Ελλάδα, rien ne va plus»,⁹⁸ οι πολιτισμικές ερμηνείες εξετράφησαν από την απομάγευση του πολιτικού. Ο Πολιτισμικός Δυϊσμός, όμως, φωτίζει προνομιακά το αίτιο αυτής της απομάγευσης: πρόκειται για την αδυναμία του φιλελευθερισμού να παραγάγει ενδογενείς ρήξεις και οράματα μετά τη συντριβή των αντιπάλων του. Έτσι, η ελληνική Δημοκρατία που τόσο απασχόλησε τους μεταπολιτευτικούς διανοουμένους, έγινε ήδη από τις αρχές του 1990 «ό,τι μένει όταν χάνονται τα όνειρα»,⁹⁹ εξέλιξη που αποτελεί σύνθεση πολλών αποτυπωμάτων, πολλά εκ των οποίων βρίσκονται στο έργο του Ν. Διαμαντούρου. Αποτυπώματα που ανήκουν στην ιστορία της Μεταπολίτευσης, του φιλελευθερισμού και της ιδεολογίας της ανάπτυξης. Αλλά ανήκουν και στην ιστορία μιας γενιάς.

Οι εκδρομείς του '60, επίγονοι και πρωταγωνιστές των πιο ταραγμένων δεκαετιών της νεοελληνικής ιστορίας, αντιμετώπισαν την επιτέλους αποκατεστημένη Δημοκρατία ως το πεδίο υλοποίησης των πιο τολμηρών ονείρων. Η διάψευση που δεν άργησε να έρθει τους εξακτίωσε –και το πράττει ακόμα– στις γωνίες του ιδεολογικού φάσματος. Και είτε δεξιώθηκαν τη διάψευση ως επίμονοι νοσταλγοί και αποσύρθηκαν από τα κοινά είτε απέμειναν να ελπίζουν σε μια χώρα, επιτέλους, «κανονική», έφεραν μέσα τους αυτήν την αντίθεση: έναν διχασμό ο οποίος, κείμενος «πέραν των πολιτικών δομών», ήταν, πράγματι, πολιτισμικός. Στο γύρισμα του αιώνα, προσγειώθηκαν, πια, μαζί με την κοι-

νωνία που θέλησαν να αλλάξουν, στην ίδια απαισιοδοξία, στην ίδια μελαγχολία. Και στο συμπέρασμα ενός Γάλλου συγχρόνου τους: *the thrill is gone*.¹⁰⁰

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ν. Διαμαντούρος, *Πολιτισμικός Δυϊσμός και πολιτική στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2000.
2. Α. Liakos, «Modern Greek Historiography (1974-2000). The Era of Tradition from Dictatorship to Democracy», Ulf Brunbauer (επιμ.), *(Re)Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism*, Μύνστερ, Lit Verlag 2004. Ο Ν. Διαμαντούρος έχει, επίσης, μελετήσει τη μετάβαση σε δημοκρατικά καθεστώτα, βλ. Ν. Diamandouros, «Greek political culture in transition. Historical origins, evolution, current trends», R. Clogg (επιμ.), *Greece in the 1980s*, London, Routledge 1983· «Transition to and consolidation of democratic politics in Greece, A tentative assessment», G. Pridham, *The New Mediterranean Democracies: Regime Transition in Spain, Greece and Portugal*, Λονδίνο, Routledge, 1984· «Regime change and the Prospects for democracy in Greece», G. O'Donnell, P. C. Schmitter, L. Whitehead, *Transitions from Authoritarian Rule*, Βαλτιμόρη, John Hopkins UP, 1986.
3. Μ., Mamdani, *Good Muslim, Bad Muslim*, Νέα Υόρκη, Harmony, 2003, σ. 20.
4. *Αυτόθι*, σ. 16.
5. Βλ. Ν. Διαμαντούρος, *Πολιτισμικός Δυϊσμός*, σ. 12 (στο εξής, ΠΔ) και Ν. Diamandouros, «Politics and Culture in Greece, 1974-9: An Interpretation», R. Clogg (επιμ.), *Greece 1981-1989, the populist decade*, Λονδίνο, Palgrave MacMillan, 1993.
6. Για την αποδοχή και μεθερμηνεία του σχήματος αυτού, βλ. Ν. Μουζέλης, *Ο εθνικισμός στην ύστερη ανάπτυξη*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1994· Δ. Καϊρίδης, «Η Ελλάδα στην δεκαετία του '90: η πρόκληση για μεταρρύθμιση», Κ. Νικολαΐδης, G. Allison (επιμ.), *Το ελληνικό Παράδοξο*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997· Λ. Τσουκάλης, *Ανοίξτε τα Παράθυρα*, Αθήνα, Ποταμός, 2002.
7. Α. Τριανταφυλλίδου, Ρ. Γρώπα, Χ. Κούκη (επιμ.), *Ελληνική κρίση και ευρωπαϊκή νεωτερικότητα*, Αθήνα, Κριτική, 2013· Α. Liakos, Ch. Kouki, *Discourses of the Greek Crisis*, Historein, 2015. Το 2018 κυκλοφόρησε ο συλλογικός τόμος Κ. Σπανού, Δ. Σωτηρόπουλος, *Κουλτούρα, Ιστορία, Δημοκρατία, Τιμητικός τόμος*

- για τον Νικηφόρο Διαμαντούρο, Αθήνα, Παπαδόπουλος, 2018.
8. Βλ. Α. Τριανταφυλλίδου κ.ά. (επιμ), *Ελληνική κρίση, ό.π.*, όπου ο Ν. Διαμαντούρος προβαίνει σε μια επανεξέταση του επιχειρήματός του. Βλ., επίσης, Α. Liakos, *Discourses, ό.π.*, 2015.
 9. Π. Λέκκας, *Αφαίρεση και Εμπειρία*, Αθήνα, Τόπος, 2014, σ. 41.
 10. Πρόκειται για μία έμφαση, η οποία συναντάται στους περισσότερους ορισμούς της δεολογίας. Βλ., Μ. Seliger, *Ideology and Politics*, Λονδίνο, Allen and Unwin, 1976, σ. 14' Μ. Freedon, *Ideology, a very short introduction*, Οξφόρδη, ΟΥΡ, 2003, σ. 33.
 11. Εφεξής, ΘΕ
 12. ΠΔ, σ. 39.
 13. Για τις ιδεολογικές καταβολές των ΘΕ, βλ. Ν. Gilman, *Mandarins of the Future, Modernization Theory in Cold War America*, Βαλτιμόρη, John Hopkins Press, 2003. Για μια αναθεωρητική ματιά που αποδέχεται τις βασικές παραδοχές των ΘΕ, βλ. R. Bendix, «Tradition and Modernity Reconsidered», *Comparative Studies in Society and History*, 9. 3. (1967), σσ. 292-346. Για δριμύτερες μεθοδολογικές κριτικές, βλ. S. Huntington, «The Change to Change: Modernization, Development and Politics», *Comparative Politics*, 3. 3 (1971), σσ. 283-322' D. Tipps, «Modernization Theory and the Comparative Study of Societies: A Critical Perspective», *Comparative Studies in Society and History*, 15.2 (1973), σσ. 199-226.
 14. G. Almond and S. Verba, *The civic culture*, Λονδίνο, Sage, 1963, σ. 30.
 15. L. Pye and S. Verba (επιμ.), *Political Culture and Political Development*, Νιου Τζέρσεϊ, PUP, 1965, σ. 514.
 16. Βλ. ΠΔ, σσ. 24-27' R. Inglehart and C. Welzel, *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*, Κέιμπριτζ, CUP, 2005, σσ. 17-47.
 17. Κ. Τσουκαλάς, «Τζαμπατζήδες στη χώρα των θαυμάτων», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1 (1993), σ. 9.
 18. Είναι τότε που η Μεταπολίτευση άρχισε να θεωρείται διακριτή περίοδος και το όνομά της συνώνυμο ανεκπλήρωτων δυνατοτήτων. Διόλου τυχαία, η γέννησή της συνέπεσε χρονικά με εξαγγελίες για τον, αναγκαίο πια, τερματισμό της. Βλ. σχετικά, Λ. Καλλιβρεττάκης, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2017, σσ. 201-222.
 19. Για τις ιδεολογικές διαδρομές της περιόδου και την άνοδο ενός ελάχιστα συνεργητικού φιλελευθερισμού, βλ. Ι. Λούλης, *Τα είκοσι χρόνια που άλλαξαν την Ελλάδα*, Αθήνα, Λιβάνης, 2001.

20. Η αυξανόμενη απομάγευση του πολιτικού κατά την υπό συζήτηση περίοδο έχει τεκμηριωθεί πολλαπλώς. Βλ. Ενδεικτικά, Π. Καφετζής, «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση πολιτικής», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 9, (1997), σσ.168-178.
21. Οι εντός εισαγωγικών φράσεις προέρχονται από την πλέον γλαφυρή αποτύπωση της εθνικής αυτοκαταφρόνησης της περιόδου, στον δίσκο, *Το Κούρεμα*, του Δ. Σαββόπουλου (1989).
22. Η μαζική κινητοποίηση για το Μακεδονικό εντάσσεται ακριβώς στο πλαίσιο της αίσθησης εθνικής κρίσης, η οποία πήγαζε από τις εξελίξεις στη Βαλκανική, τον ανανεωμένο τουρκικό εθνικισμό και την διεθνή αστάθεια, λόγω της κατάρρευσης της ΕΣΣΔ και του πολέμου στον Κόλπο.
22. Βλ. C. Tsoukalas, «Enlightened Concepts in the Dark», *Journal of Modern Greek Studies*, 9.1 (1991), σσ. 1-22' Κ. Τσουκαλάς, «Τζαμπατζήδες στη χώρα», *ό.π.*, σ. 9' Π. Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991' του ίδιου, *Πλανητική Πολιτική μετά τον Ψυχρό Πόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1992' Θ. Λίποβατς, *Ζητήματα πολιτικής ψυχολογίας*, Αθήνα, Εξάντας, 1991. Παρόμοιες αναλύσεις επεξεργάστηκε πλήθος άλλων διανοουμένων, πολιτικών και δημοσιολόγων. Την ίδια περίοδο, θα συντελεστεί και η μετατόπιση του Στ. Ράμφου (=Μια καλοκαιρινή ευτυχία τρίζει, Αθήνα, Αρμός, 1999, σσ. 11-61) σε απαισιόδοξες αναγνώσεις της ελληνικής ετερότητας.
24. A. Pollis, «Political Implications of the Modern Greek Concept of Self», *The British Journal of Sociology*, 16. 1 (1965), σσ. 29-47' του ίδιου, «The impact of traditional cultural patterns on Greek politics», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 29 (1977), σσ. 2-14' Π. Μπακογιάννης, *Η νεοελληνική Πολιτική Κουλτούρα*, Αθήνα, Κάκτος, 2001. Επιπλέον, βλ. τα σημαντικά έργα των ανθρωπολόγων J. Campbell, *Honour, Family and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Οξφόρδη, ΟΥΡ, 1973, και M. Herzfeld, *Ours Once More. Folklore, Ideology, and the Making of Modern Greece*, Όστιν, Pella Publishing, 1982.
25. Για τη σύνδεση κουλτούρας και θεωριών εκσυγχρονισμού, βλ. επόμενη ενότητα. Στην Ελλάδα, ιδιαίτερη επιρροή άσκησε το βιβλίο του J. Petropoulos, *Politics and statecraft in the kingdom of Greece: 1833-1843*, Νιου Τζέρσεϊ, ΡUP, 1968.
26. Ενδεικτικά, βλ. Ν. Δεμερτζής, «Συγκριτική πολιτική ανάλυση και πολιτική κουλτούρα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 75Α (1990), σσ. 71-87' Ν. Δεμερτζής, *Η επιλεκτική παράδοση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας*, σσ. 41-74, του ίδιου (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1994' του

- ιδίου, «Greece», σσ. 107-121, στο R. Eatwell (επιμ.), *European Political Cultures, Conflict or Convergence*, Νέα Υόρκη, Routledge 1997· Η. Κατσούλης, «Το ανθρώπινο κεφάλαιο στη διαδικασία εκσυγχρονισμού», Η. Κατσούλης, Τ. Γιαννίτσης, Π. Καζάκος, (επιμ.) *Η Ελλάδα προς το 2000. Πολιτική και κοινωνία, οικονομία, εξωτερικές σχέσεις*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1988, σσ. 35-47· Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις στην αρχή της εφηβείας*, Αθήνα, Gutenberg, 1987 και τα ειδικά τεύχη της *Επιθεώρησης Κοινωνικών Επιστημών*, Βλ., ΕΚΚΕ, 1988 (69α) και 1990 (75). Σημειώτέο ότι οι πολιτισμικές ερμηνείες δεν ταυτίζονται με τις περί πολιτικής κουλτούρας αναλύσεις αλλά, διαχρονικά, έχουν λάβει πολλές μορφές.
27. Για την πλέον ευκρινή αποτύπωση της φιλελεύθερης στροφής, βλ. το τελευταίο έργο του Α. Παπανδρέου, *Η Ελλάδα στις νέες εξελίξεις*, Αθήνα, Αιχμή, 1992, όπως και τα έργα του Κ. Σημίτη, *Ανάπτυξη και Εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, Γνώση, 1989 και *Ενωμένοι να τολμήσουμε*, Αθήνα, 1994.
28. Για μια ιστορική καταγραφή της περιόδου, βλ. Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μετα- πολιτευσής 1974-1990*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2001.
29. Το πότε και αν έληξε η Μεταπολίτευση εξαρτάται από την οπτική γωνία του οριοθέτη. Για την ιστορία της ιδεολογίας, η εκλογική αποδοκιμασία της νεοφιλελεύθερης στροφής της Νέας Δημοκρατίας, σε συνδυασμό με τη φιλελευθεροποίηση του ΠΑΣΟΚ, αναδεικνύει το 1993 ως ορόσημο της ιδεολογικής σύγκλισης και της αναστολής των πάσης αποχρώσεως ριζοσπαστικών οραμάτων.
30. Το ιστορικό βάθος της αφήγησης θεραπεύει μία από τις σημαντικές αδυναμίες των παραδοσιακών αναλύσεων της πολιτικής κουλτούρας. Για μια σχετική συζήτηση βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Πολιτισμικές Συνιστώσες της Πολιτικής Διαδικασίας*, Αθήνα, Κάλιππος, 2015, σ. 100.
31. *Αυτόθι*, σ. 11.
32. ΠΔ, σσ. 12-13 και 41. Ο Petropoulos κάνει λόγο για ένα διακριτό πολιτισμικό ρήγμα μεταξύ των εξευρωπαϊσμένων και μη στις αρχές του 19ου αιώνα, το οποίο «διαιρούσε εντυπωσιακά» την ελληνική κοινωνία και τα πρώτα πολιτικά κόμματα. *State, ό.π.*, σσ. 630-631.
33. Για μια προγενέστερη αλλά εν πολλοίς εφαπτόμενη με του συγγραφέα ματιά για τον διακριτό «υπότυπο» της ΝΑ Ευρώπης, βλ. St. Payne, «The concept of 'Southern Europe' and political development», *Mediterranean Historical Review*, 1:1 (1986), σσ. 100-116, όπου αποτυπώνεται και αποδεικνύεται η «ιδιότυπη» πορεία των χωρών και η απόκλισή τους από το δυτικοευρωπαϊκό πρότυπο. Μεταξύ άλλων, οι πελατειακές σχέσεις, η αργοπορημένη εκβιομηχάνιση αλλά και διάφορα

ανθρωπολογικά πορίσματα που οφείλουν πολλά στη γνωστή ανάλυση του E. Banfield, *The moral basis of a backward society*, Σικάγο, Simon and Schuster, 1958, και εστιάζουν στην έννοια της ντροπής (βλ. τις σχετικές αναλύσεις των Polilis, Campbell και Τσουκαλά) και την ασυμβατότητα με τις καθολικές αξίες της νεωτερικής πολιτικής.

34. Για μια διαφορετική ανάγνωση, βλ. το σχήμα του «ανεστραμμένου συγκρητισμού» του Ν. Δεμερτζή, το οποίο αμφισβητεί την αμοιβαία αποκλειστική φύση των δύο παραδόσεων, επισημαίνοντας τη δυνητική συνύπαρξή τους εντός του ίδιου ατομικού ή συλλογικού υποκειμένου.
35. Για την έννοια του κρίσιμου σταυροδρομίου, βλ. ΠΔ, σσ. 36-38.
36. ΠΔ, σσ. 29-30, όπου ο συγγραφέας συναρτά την απουσία ισχυρής κοινωνίας πολιτών με μία άλλη απουσία, ήτοι, αυτή της εκβιομηχάνισης, και παραπέμπει στο έργο του A. Gesenchron, Ωστόσο την άποψη ότι «η νεωτερική δημοκρατία... μπορεί να γεννηθεί αποκλειστικά σε συνθήκες καπιταλιστικής εκβιομηχάνισης» την εξέφρασε και ο S. M. Lipset (=«Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy», *The American Political Science Review* 53. 1 (1959), σ. 73).
37. ΠΔ, σ. 28-29. Το σχήμα είχε χρησιμοποιηθεί από τον συγγραφέα και για την ανάλυση της μετάβασης στη δημοκρατία (N. Diamandouros, «Greek», *ό.π.*). Για τη μετάθεση της «ευθύνης» της ελληνικής κακοδαιμονίας από το κράτος στην κοινωνία, όπου εντάσσεται το εν λόγω σχήμα αλλά και άλλες πολιτισμικές αναλύσεις, βλ. A. Liakos, «Modern Greek», *ό.π.*, σ. 362.
38. ΠΔ, σ. 39.
39. ΠΔ, σ. 56.
40. Από το έργο απουσιάζει η συγκριτική αναφορά στην «εξατομικευτική» θεολογία του προτεσταντισμού, όπως σε άλλες πολιτισμικές αναγνώσεις της ελληνικής πραγματικότητας, όπως Στ. Ράμφου (*Ο Καημός του Ενός*, Αθήνα, Αρμός, 2000).
41. ΠΔ, σ. 44-47. Και μια. παρόμοια ανάλυση, Π. Κονδύλης, *Η παρακμή*, *ό.π.*, σσ. 29-30.
42. ΠΔ, σ. 49. Ο ρόλος που επιφυλάσσεται στον εθνικισμό στις ελληνικές πολιτισμικές προσεγγίσεις έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον, συνιστά, δε, κομβική διαφοροποίηση από πρώιμες ΘΕ. Με το αίσθημα του ανήκειν σε ευρύτερες των τοπικών κοινότητες να αποτελεί ούτως ή άλλως κριτήριο εκνεωτερισμού, σημαντικοί θεωρητικοί του εκσυγχρονισμού αναγνώρισαν στις εθνικιστικές ιδέες θετικό ρόλο για την κατάκτηση της νεωτερικότητας από τα αναπτυσσόμενα κράτη (βλ. W. Rostow, «The Stages of Economic Growth», *The Economic History Review*, New

- Series 12. 1* (1959) 1-16' *Pye and Verba, Political*, ό.π.). Αντίθετα, η καταδίκη του εθνικισμού από τους Έλληνες εισηγητές πολιτισμικών ερμηνειών υπήρξε καθολική. Ο ελληνικός εθνικισμός θα μπορούσε, ενδεχομένως, να προσλάβει μια «δυναμική» μορφή (βλ. παρακάτω) όταν εισήχθη τον 19ο αιώνα αλλά εν τέλει υφηρπάγη από την Εκκλησία (N. Demertzis, «Greek», ό.π., σ. 108-110), τις πατριαρχικές δομές και νοοτροπίες (Π. Κονδύλης, *Η παρακμή*, ό.π, σ. 33-34) ή/και το τότε «κατεστημένο» (N. Δήμου, *Η χαμένη τάξη*, Αθήνα, Νεφέλη, 1985, σ. 42). Έτσι, ο εθνικισμός των Ελλήνων υπήρξε «αμυντικός», λειτουργώντας ως ακόμα μία ψηφίδα στο ελληνικό μωσαϊκό νοθείας και απόκλισης από τη δύση.
43. ΠΔ, σσ. 50-52. Για την άποψη ότι για μια κουλτούρα όπως η ελληνική, «έννοιες όπως... τα αναπαλλοτριώτα δικαιώματα δεν έχουν σχεδόν κανένα νόημα», βλ., επίσης, Κ. Τσουκαλάς, «Τζαμπατζήδες», ό.π., σ. 20 αλλά και Pollis, «The State», ό.π.
44. Το θέμα της ατροφικής κοινωνίας πολιτών αποτελεί κοινή σταθερά των μεταπολιτευτικών αναγνώσεων της ελληνικής περίπτωσης, συναπτόμενο, συνήθως, με το ζήτημα της αναμικτής παρουσίας της αστικής τάξης, (N. Demertzis, «Greek», ό.π., σ. 110). Η θεώρησή της ως θεμέλιο της δημοκρατίας απαντάται ήδη στις πρώιμες ΘΕ (S. M. Lipset, «Some Social», ό.π.) ενώ αποτελεί μέρος της φιλελεύθερης παράδοσης ήδη από τον 19ο αιώνα.
45. ΠΔ, σσ. 56-57.
46. Ν. Δεμερτζής, «Συγκριτική», ό.π., σ. 76, όπου περιγράφεται το προτεινόμενο δίπολο της υπολειμματικής/αναδουόμενης κουλτούρας.
47. ΠΔ, σ. 59.
48. ΠΔ, σ. 57.
49. *Αυτόθι*, σ. 72.
50. Κ. Τσουκαλάς, *Ταξίδι (Β')*, σ. 251.
51. ΠΔ, σσ. 79-80. Ο Διαμαντούρος δεν ήταν ο μόνος που εξέφρασε, ευσχίμως, την άποψη ότι οι μεταπολιτευτικοί Έλληνες είναι «ιδιοποιητές κοινωνικών αγαθών», δηλαδή, διεφθαρμένοι. Έχουμε ήδη αναφερθεί στο ηθικιστικό, σκανδαλοθηρικό πλαίσιο της εποχής όπου τέτοιες αναλύσεις ήταν κοινός τόπος. Θεωρητική επεξεργασία της συνάρτησης εντιμότητας και εμπιστοσύνης στην απρόσωπη αγορά μπορεί να βρει κανείς στα γραπτά του Κ. Τσουκαλά (Κ. Τσουκαλάς, «The Enlightened», ό.π., και Κ. Τσουκαλάς, «Τζαμπατζήδες», ό.π.) και του Π. Κονδύλη (Κονδύλης, *Η παρακμή*, ό.π., και Κονδύλης, *Πλανητική*, ό.π.). Για τη συσχέτιση ανομίας και ελλείμματος ορθολογισμού βλ. Θ. Λίποβατς, *Ενάντια στο Ρεύμα*, Αθήνα, Πλέθρον, 1994, ενώ για μια προγενέστερη αποτίμηση της ελληνικής ζωής ως

- χομπσιανού τύπου ζούγκλας βλ. Pollis, «Political», *ό.π.* Περιγραφικότερος όλων, ο Δ. Σαββόπουλος αποκάλεσε το 1989 τους Έλληνες «μακρυχέρηδες» (*Κωλο-έλληνες*, 1989).
52. ΠΔ, σσ. 80-81.
53. Η άποψη ότι η ΕΟΚ –συχνά ταυτιζόμενη με την Ευρώπη– δύναται να λειτουργήσει ως καταλύτης εκσυγχρονισμού συναντάται σε πολλές πολιτισμικές ερμηνείες. Βλ. ενδεικτικά, Στ. Ράμφος, «*Ο Καημός*», *ό.π.*, σ. 387, για τον ρόλο της δύσης ως «εμβρυουλκού».
54. ΠΔ, σσ. 130-131. Για μια ακόμα πιο αισιόδοξη ματιά, βλ. Ι. Πρετεντέρης, *Η Δεύτερη Μεταπολίτευση*, Αθήνα, Πόλις, 1997. Η αισιοδοξία του συγγραφέα συνιστά ιδεολογικά ερμηνεύσιμη εξαίρεση. Στις υπόλοιπες πολιτισμικές αναγνώσεις της περιόδου, ωστόσο, το συμπέρασμα διατηρείται απερίφραστο: «ο κύκλος παραμένει φαύλος» (Κ. Τσουκαλάς, *Ταξίδι...*, *ό.π.*, σ. 251).
55. ΠΔ, σ. 124.
56. Αισιοδοξία, βεβαίως, αντιστρεπτή. Αναμενόμενα, η επικαιροποιημένη ετυμηγορία είναι πως «η μακρά, βασανιστική και απογοητευτικά παρατεταμένη μετάβαση στη νεωτερικότητα» δεν έχει ολοκληρωθεί. Ν. Διαμαντούρος, «Επανεξετάζοντας τον πολιτισμικό διυσμό», Α. Τριανταφυλλίδου, *Ελληνική κρίση*, *ό.π.*, σ. 321.
57. ΠΔ, σ. 13.
58. Almond, *The civic*, *ό.π.*, σ. 13.
59. *Αυτόθι*.
60. Σε άλλες πολιτισμικές ερμηνείες είναι περισσότερο ρητή η απόρριψη της μελέτης των ιδεολογιών ως «συστημάτων ιδεών» που λειτουργούν «ερήμην της πραγματικότητας». Ενδεικτικά, Ράμφος, «*Ο Καημός*», *ό.π.*, σ. 387.
61. M. Bevir, *The logic of the history of ideas*, Κέμπριτζ, CUP, 2004, σ. 28.
62. Ενδεικτικά, βλ. τα έργα των Ράμφου, Κονδύλη, Λίποβατς, Δεμερτζή.
63. ΠΔ, σ. 41.
64. *Αυτόθι*, σ. 49.
65. ΠΔ, σ. 24.
66. Οργανική συσχέτιση η οποία ευνοείται επίσης από την παραδοσιακή νοηματοδότηση της πολιτικής κουλτούρας, σύμφωνα με την οποία τα συστατικά στοιχεία μιας κουλτούρας συνιστούν συγκροτημένα μοτίβα που συνταιριάζονται και αλληλοενισχύονται (Pye, *Political Culture*, *ό.π.*, σ. 7).
67. Ν. Διαμαντούρος, «Επανεξετάζοντας», *ό.π.*, σ. 324.
68. Για την ιστορία του αντιαμερικανισμού, βλ. Τζ. Λιαλιούτη, *Ο αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα, 1949-1967*, Αθήνα, Ασίνη, 2016.

69. ΠΔ, σ. 86.
70. Άρα και της έρευνας περί «λαϊκισμού».
71. Βλ. P. Taguieff, *Ο Νέος Εθνικολαϊκισμός*, Αθήνα, Επίκεντρο, 2013.
72. ΠΔ, σ. 123.
73. *Αυτόθι*, σ. 54.
74. Ανεξάρτητα από την προσωπική διαδρομή του συγγραφέα, το έργο προσιδιάζει στην κεντροαριστερά. Οι αντίστοιχες ευαισθησίες του έργου είναι εμφανείς, αποτελώντας τον καθοριστικότερο περιοριστικό παράγοντα για την αποδοχή του. Πράγματι, η φιλελεύθερη δεξιά δεν παρήγαγε σχήματα που καταδικάζουν το εθνικό παρελθόν ως οπισθοδρομικό. Το σχήμα του συγγραφέα εφάπτεται με κεντροδεξιές πολιτισμικές ερμηνείες μόνο σε ό,τι αφορά την καταδίκη της μεταπολιτευτικής ιδιοτέλειας, η οποία, σύμφωνα με τη Δεξιά, οφείλεται στον ρόλο του ΠΑΣΟΚ ως διαφθορά συνειδήσεων και εκτροφέα νοοτροπιών της «ήσσοнос προσπάθειας». Ωστόσο, οι μακρο-ιστορικές πραγματεύσεις των Διαμαντούρου, Ράμφου, Δεμερτζή, Λίποβατς, Κονδύλη και Τσουκαλά βρίσκονταν καταστατικά εκτός των ιδεολογικών συντεταγμένων της ελληνικής κεντροδεξιάς, περιορίζοντας την απήχηση του πολιτισμικού επιχειρήματος.
75. Ασφαλώς, η κεντροαριστερή κριτική στον εθνικισμό συνάντησε την αριστερή αποτίμηση του φαινομένου, ενίοτε και σε πολιτισμικό επίπεδο, όπως τεκμηριώνουν οι ποικίλες προσλήψεις του εθνικισμού ως αμυντικού, ανορθολογικού φαινομένου. Αυτό που ρητά διακρίνει τις πολιτισμικές ερμηνείες και τον Π.Δ. ειδικότερα είναι η ένταξη της κριτικής σε ένα μακρο-ιστορικό και αμιγώς πολιτισμικό σχήμα.
76. Ό.π., σ. 94.
77. Παρουσίαση που συντελείται με τη χρήση εκφράσεων γειτονίας, όπως «μακρόχρονες σχέσεις με τον φιλελευθερισμό», «εξορθολογισμός σε φιλελεύθερη προοπτική» και άλλες.
78. Α. Τριανταφυλλίδου, *Ελληνική Κρίση, ό.π.*, σ. 36. Η έννοια παραπέμπει στον S. Eisenstadt, «Multiple modernities», *Daedalus* 129 (2000), σσ. 1-29. Ωστόσο, εκεί δηλώνεται εξ αρχής ότι η έννοια της νεωτερικότητας [οφείλει να] συνίσταται σε ετερόκλητες ιδεολογίες. Επίσης, ακόμα κι αν γίνει δεκτή η δυσπιστία ως προς τη δυνατότητα ανάπλασης του κόσμου, μια τέτοια θέαση δεν αφορά στις δεδηλωμένες πολιτικές βλέψεις της παρωχημένης κουλτούρας, η οποία έτσι αποδεικνύεται εξίσου νεωτερική, αναιρώντας τις προϋποθέσεις της κριτικής.
79. Μ. Ψημίτης, Ν. Σεβαστάκης, «Ο “ισχνός” εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα. Όψεις της πολιτικο-θεσμικής πραγματικότητας και συγκρότηση της συλλογικής

δράσης», *Ιδεολογικά Ρεύματα και Τάσεις της Διανόησης στη Σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Ίδρυμα Σ. Καραγιωργα, 2002.

80. Να σημειωθεί ότι αυτή η σαφώς πιο ισορροπημένη ανάλυση αφήνει ανέπαφα τα ιδεολογικά μέτωπα, μεταθέτοντας τη σύγκρουση εντός του ιδίου υποκειμένου.
81. D. Tipps, «Modernization», *ό.π.*, σ. 212. Παραπλήσια υπήρξε και η κριτική του S. Huntington στο Huntington, Change, *ό.π.*
82. A. Liakos, *Modern Greek*, *ό.π.*, σ. 362.
83. Η χρήση του όρου μέριμνα δεν υπονοεί ότι το έργο συντάχθηκε εργαστηριακά ως εργαλείο νομιμοποίησης κάποιων πολιτικών, όπως έχει υποστηριχθεί. Η κριτική του παρόντος άρθρου αφορά στην υφή του πολιτισμικού επιχειρήματος. Ειρωνικά, η απόκρυψη της ιδεολογίας ευνοεί τους προ-ιδεασμούς του ερευνητή. Όπως και να έχει, η κριτική αφορά στη διαχείριση του φαινομένου της ιδεολογίας και όχι στις προθέσεις του συγγραφέα. Έξαλλου, πολιτισμικά επιχειρήματα διατυπώθηκαν από όλους τους πολιτικούς χώρους, ενώ κατάγονται από μια θεωρητική παράδοση δεκαετιών. Είναι μια πολεμική ανάγνωση εξ αριστερών η οποία ταύτιζε, κατά την περίοδο της κρίσης, κάθε πολιτισμική ερμηνεία με τον φιλελευθερισμό ή ακόμα πιο αδόκιμα με τον νεοφιλελευθερισμό. Η αλήθεια όμως είναι ότι την Ελλάδα ως «ιδιότυπη» χώρα η ελληνική ακαδημία την γνώρισε από τους νεομαρξιστές. Όπως αλήθεια είναι ότι η ματιά του Ν. Διαμαντούρου διεύρυνε το πεδίο έρευνας τόσο της Επανάστασης του 1821 όσο και της ελληνικής Ιστορίας στο σύνολό της.
84. Η περί ελληνικού κρατικισμού κριτική δεν έχει διατυπωθεί μόνο από φιλελεύθερες γραφίδες αλλά και από τους αντιπάλους τους (βλ. ενδεικτικά, Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση*, *ό.π.*), γεγονός που προειδοποιεί ότι η συγκρότηση του ιδεολογικού πεδίου δεν εξηγείται μόνο από τις προτεραιότητες της «ηγεμονίας».
85. ΠΔ, σ. 112-113.
86. Οι εκκλήσεις των «μεταρρυθμιστών» για λιγότερο κράτος –εν Ελλάδι και διεθνώς– τεκμηριώνουν την φιλελεύθερη και όχι νεοφιλελεύθερη στροφή. Πράγματι, ο νεοφιλελευθερισμός είναι παρών στον *Πολιτισμικό Δυϊσμό* μόνο ως υπόδειγμα προς αποφυγήν. Η έκταση του άρθρου δεν επιτρέπει ανάλυση, ωστόσο αναφέρω ενδεικτικά ότι η ελεύθερη αγορά και η δημοκρατία παραμένουν ασυσχέτιστες έννοιες, ενώ η αναγνώριση του στρατηγικού ρόλου του κράτους προς ενίσχυση της ανάπτυξης συνιστά ανάθεμα για τη νεοφιλελεύθερη σκέψη.
87. D. Tipps, «Modernization», *ό.π.*, σ. 199.
88. Η βιβλιογραφία για την ιδεολογία της ανάπτυξης, εν αντιθέσει με αυτή για τον τρόπο επίτευξής της, παραμένει ισχνή. Βλ. σχετικά, Μ. Schmelzer, *The Hegemony*

- of Growth: The OECD and the Making of the Economic Growth Paradigm*, Κέιμπριτζ, CUP, 2016.
89. W. Rostow, «The Stages», *ό.π.*, σσ. 13-14.
90. Η σημαντικότερη κριτική στην αναπτυξιακή ιδεολογία, στο συλλογικό έργο D. H. Meadows, D.L. Meadows, J. Randers, W. Behrens, *The Limits to Growth: a report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind*, New York, Universe Books, 1972.
91. N. Bobbio, *Δεξιά και Αριστερά*, Αθήνα, Πόλις, 2013. Στα «προλεγόμενα» του Κ. Τσουκαλά θα βρούμε μία από τις ελάχιστες αναφορές στη μεγέθυνση ως ιδεολογία.
92. Α. Παπανδρέου, *Η Ελλάδα*, *ό.π.*, σ 156.
93. N. Diamantouros, «Greek Political», *ό.π.* Το πρωτείο της ανάπτυξης αποτυπώνεται ευκρινέστερα στο Κ. Νικολαΐδης, *Το Ελληνικό παράδοξο*, όπου όλη η πορεία της μεταπολεμικής Ελλάδα αξιολογείται βάσει της ανευόδωτης αναπτυξιακής προοπτικής της. Κείμενο ανάλογης έμφασης υπογράφει και ο Ν. Διαμαντούρος.
94. Για μια εναλλακτική αλλά εξαντλημένη δυνατότητα φιλελεύθερου ριζοσπαστισμού μετά το 1970, βλ. S. Moyn, *The Last Utopia, Human Rights in History*, Νέα Υόρκη, Belknap Press, 2010. Ωστόσο, η πλέον ριζοσπαστική εκδοχή του μεταπολεμικού φιλελευθερισμού υπήρξε η νεοφιλελεύθερη πρόταση.
95. Ι. Πρετεντέρης, *Η Δεύτερη*, *ό.π.*, σ. 248.
96. A. Wolfe, *The Future of Liberalism*, Νέα Υόρκη, Vintage, 2009, σ. 286.
97. Οι πολεμικές αναγνώσεις του ομώνυμου έργου αποκρύπτουν τη διανοητική εξάντληση που υποδειγματικά εκφράζει ο Φουκουγιάμα όταν αναφέρεται στο φιλελεύθερο ιδεώδες: η Φιλελεύθερη Εποχή βαφτίζεται «τα γηρατιά της ανθρωπότητας» και ο Τελευταίος Άνθρωπος είναι αυτός που στερήθηκε τη δυνατότητα της «άμεσης εμπειρίας των αξιών». F. Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, Νέα Υόρκη, FreePress, 1992, σ. 306.
98. Κ. Τσουκαλάς, «Τζαμπατζήδες», *ό.π.*, σ. 9.
99. Π. Μπρυκνέρ, *Η Μελαγχολική Δημοκρατία*, Αθήνα, Αστάρτη, 1990, σ. 20.
100. Π. Μπρυκνέρ, *Η Μιζέρια του Πλούτου*, Αθήνα, Αστάρτη, 2002, σ. 262.